

Iseljavanje s otoka Brača i općine Omiš u čileansku pokrajinu Magallanes

Ljubičić, Petar

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:969569>

Rights / Prava: [In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-18**

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest

Diplomski rad

ISELJAVANJE S OTOKA BRAČA I OPĆINE OMIŠ U ČILEANSKU POKRAJINU
MAGALLANES

Mentor: prof. dr. sc. Damir Agičić

Student: Petar Ljubičić

Zagreb, rujan 2020.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Život u Dalmaciji od 1861. do 1918. godine.....	4
2.1. Brač.....	17
2.2 Omiško područje.....	21
3. Dalmacija od 1918. do 1939. godine	24
3.1. Brač.....	27
3.2. Omiško područje	29
4. Put do Južne Amerike	31
5. Pokrajina Magallanes	36
5.1. Zlatna groznica	39
5.2. Razdoblje nakon zlatne groznice i pad doseljavanja	57
5.3. Bračka i omiška prezimena u Magallanesu	63
6. Zaključak	71
7. Conclusion.....	72
8. Literatura	73

1. Uvod

Migracije su kroz povijest uvijek označavale promjene u područjima iseljavanja, a posebno u mjestima doseljavanja. Pod pojmom migracije podrazumijevaju se sve promjene mjesta stalnog boravka, bilo da je riječ o preseljenju trajne ili privremene naravi na manju ili veću udaljenost unutar ili preko državnih i administrativnih granica.¹ Iako predstavljaju važnu demografsku pojavu, one u povijesti nisu toliko proučavane kao politička i vojna prošlost. S obzirom na to da su migracije Hrvata u povijesti bile vrlo česte te su i danas aktualne, hrvatska historiografija se dosta bavila fenomenom iseljavanja s područja današnje Hrvatske. Međutim, većina znanstvenih radova na ovu temu bazirana su na iseljavanje iz određene države ili pojedinog naroda, a zapostavljena su istraživanja na lokalnim razinama. Takva je situacija u svim zemljama jugoistočne Europe jer je većina znanstvenika fokusirana na teme koje se odnose na makrohistorijski kontekst.² Najveća migracija u povijesti čovječanstva, tzv. *velika migracija*, odvijala se u razdoblju od 1820. do 1930. godine. Procjenjuje se da je između 55 i 65 milijuna Europljana emigriralo u Sjevernu i Južnu Ameriku, južnu Afriku, Australiju i Novi Zeland. Računa se da je u periodu od 1846. do 1924. iseljenički kontingent u prosjeku činio 12,3% europskog stanovništva. Iseljavanje je ponajprije uvjetovano demografskim pritiskom koji je zahvatio Europu tijekom 19. stoljeća, ali ne sve zemlje istovremeno i to zbog smanjenja smrtnosti kao posljedica opće modernizacije i demografske tranzicije. Važnu odluku u masovnosti emigriranja imala je i industrijalizacija koja je uništila tradicionalne ruralne strukture te stvorila višak poljoprivrednika koje moderni sektor gospodarstva nije mogao potpuno prihvatiti, dijelom zbog sve veće mehanizacije proizvodnje. U Europi je agrarna prenapučenost pojačavala *glad za zemljom* u Novom svijetu gdje je bilo obilje privlačne humusom bogate travnate ravnice. Bilo je i drugih posebnih razloga kao što je bolest vinove loze potkraj 19. stoljeća koja je zahvatila jug Francuske, srednju Italiju te poslije i vinograde na istočnoj jadranskoj obali. Tako je i srednja Dalmacija krajem 19. stoljeća i početkom 20. stoljeća također bila zahvaćena odlaskom stanovništva u Novi svijet koji je bio u gospodarskoj ekspanziji. Jedno od značajnijih odredišta bila je čileanska pokrajina Magallanes koja zbog svoje surove klime ranije nije bila kolonizirana te su kasnije Dalmatinci zajedno s drugim useljenicima sudjelovali u europeizaciji i modernizaciji tog dijela Južne Amerike. Prekomorska

¹ Nejašmić, Ivo. *Demogeografija: stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*, Školska knjiga, Zagreb: 2005. 114. str.

² Brunnbauer, Ulf. *Globaliziranje jugoistočne Europe: iseljenici, Amerika i država od kraja 19. stoljeća*, Srednja Europa, Zagreb: 2019. 3. str.

(interkontinentalna) migracija odvijala se u tri vala, od kojeg iseljavanje s otoka Brača i omiškog područja pripada drugom valu (poznatom kao nova migracija), od 80-ih godina 19. stoljeća do 30-ih godina 20. stoljeća. Tada je većina migranata bila iz južne te dijela srednje i istočne Europe. Međutim, Čile nije bio među najprivlačnijim odredištima europskih iseljenika kao što su Argentina, Australija, Brazil i Kanada, a pogotovo ne kao Sjedinjene Američke Države.³

Ovaj rad se bavi mikrohistorijskim prikazom iseljavanja s otoka Brača i općine Omiš u čileansku pokrajinu Magallanes te je njegov cilj odgovoriti na pitanje: Koji su razlozi iseljavanja s otoka Brača i općine Omiš u čileansku pokrajinu Magallanes? Također je cilj objasniti kako je ovo iseljavanje utjecalo na demografski profil navedenih područja te na koji način su emigranti putovali do Južne Amerike i kako je izgledala zemlja u koju su došli? Uz definiranje potisnih i privlačnih faktora migriranja, kroz rad će se prikazati statistički podatci o broju bračkih i omiških useljenika na jugu Čilea. Rad će se baviti cijelim otokom Bračom i područjem današnje općine Omiš. Međutim, emigriranje se nije odvijalo u svim dijelovima omiškog područja. Zato će rad biti fokusiran na mjesto Mimice i ostala mjesta istočno od grada Omiša do uvale Vruje, tj. do prijevoja Dupci. Bračani su činili najveći udio hrvatskih iseljenika u Magallanesu, a nakon njih najviše ih je bilo iz Mimica i s omiškog područja.⁴

Rad je podijeljen na šest poglavlja. Nakon uvoda, drugo i treće poglavlje sadrže analizu gospodarskog i demografskog stanja u Dalmaciji te na Braču i na omiškom području od 60-ih godina 19. stoljeća do 30-ih godina 20. stoljeća. S obzirom na to da je uglavnom priobalni dio općine Omiš sudjelovao u migriranju, posebno će biti naglašena povijest mjesta Mimice koje je imalo najviše emigranta s kopnenog područja. Četvrto poglavlje opisuje putovanje do Južne Amerike te kakvi su bili iseljenički i useljenički zakoni u zemljama gdje se migracija odvijala. Peto poglavlje sadrži analizu useljeničkih zanimanja i života u novoj sredini te prikazuje popis bračkih i omiških prezimena koji danas nose njihovi potomci u Magallanesu. Zadnje poglavlje je završni dio rada u kojem se daju odgovori na postavljena istraživačka pitanja.

Literatura na kojoj je rad baziran napisana je na hrvatskom i španjolskom jeziku: *Hrvati u Magallanesu, na krajnjem jugu Čilea* (autor: Mateo Martinic Beros, knjiga je u prevedena sa španjolskog na hrvatski jezik), *Hrvati u Južnoj Americi do 1914. godine* (autor: Ljubomir Antić), *Iseljenici otoka Brača* (autori: Ivan Čizmić i Klement Derado) te *Knjiga općena* (autori:

³ Nejašmić, Ivo. *Demogeografija: stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*, Školska knjiga, Zagreb: 2005. 138-140. str.

⁴ Martinic Beros, Mateo. *Hrvati u Magallanesu, na krajnjem jugu Čilea*, Književni krug, Split: 1997. 27. str.

Miro i Vid Mimica). Mateo Martinic Beros je čileanski povjesničar hrvatskog podrijetla i jedan je od najznačajnijih povjesničara pokrajine Magallanes. Njegov cjelokupan znanstveni rad fokusiran je na povijest juga Čilea. Povjesničar Ljubomir Antić je 1983. godine na Filozofskom fakultetu u Zadru doktorirao na temi: „Naše iseljništvo u Južnoj Americi i stvaranje jugoslavenske države“ te je kasnije objavio istoimenu knjigu. Radio je u Institutu za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu te se bavio znanstvenim istraživanjem povijesti hrvatskog iseljništva. Knjiga *Iseljenici otoka Brača* je 13. svezak *Bračkog zbornika* koja je nastala dugogodišnjim prikupljanjem podataka o iseljenicima iz arhiva i matičnih knjiga te anketiranjem stanovnika otoka tijekom 1975. i 1976. godine. Napravljen je popis svih Bračana koji su se preseli u države Sjeverne i Južne Amerike, Australije i Afrike na kojem se nalaze 8084 iseljenika. Računali su se samo pripadnici prve generacije, tj. iseljenika bez njihove djece rođene u novim zemljama. Autori napominju da ovaj popis nije cjelovit jer su i oni pronalazili podatke o Bračanima koji nisu zabilježeni u hrvatskim izvorima, a postoji i mogućnost da određene informacije nisu dovoljne precizne. U istraživanju je sudjelovalo desetak znanstvenika, a demograf Derado Klement i povjesničar iseljništva Ivan Čizmić autori su navedenog djela. *Knjiga općena* je monografija priobalnog mjesta Mimice kraj Omiša. Nastala je suradnjom znanstvenika i novinara koji su iz tog mjesta. Djelo sadrži povijest Mimica i susjednih mjesta iz kojih se također odlazilo na jug Čilea. Prva svjedočanstva iseljenika objavljena su u listu *Punta* koji je izlazio za internu potrebu Mimičana, ali s obzirom na to da su se sve više objavljivali povijesni članci, napisana je knjiga koja sadrži i rodoslovlje svih osoba s prezimenom Mimica od sredine 17. stoljeća do 1971. godine.

2. Život u Dalmaciji od 1861. do 1918. godine

Kraljevina Dalmacija je tijekom druge austrijske uprave od 1814. do 1918. godine obuhvaćala nekadašnje mletačke pokrajine Dalmaciju i Albaniju (Boku kotorsku) te područje bivše Dubrovačke Republike. Zauzimala je površinu od 12 840 km², dok je prema popisima stanovništva 1857. imala 415 638 stanovnika, a na zadnjem austrijskom popisu 1910. godine 645 604 stanovnika. U gradovima je sredinom 19. stoljeća živjelo 44 400 stanovnika (oko 10% populacije), od čega 10 700 u Splitu.⁵ Godine 1861. formiran je Dalmatinski sabor zbog čega je porastao intenzitet političkog djelovanja u pokrajini.⁶ Glavna tema političke borbe je bio sukob dviju političkih ideja. Jedni su zastupali autonomiju u okviru carstva, a drugi su se zalagali za ujedinjavanje s hrvatskim etničkim područjima.⁷ Sabor je zastupao Dalmaciju u pokrajinskim poslovima te je iz svog zastupničkog sastava slao 5 zastupnika u Carevinsko vijeće. Predstavničko tijelo pokrajine donosilo je odluke o vezi s unapređivanjem poljodjelstva, javnim građevinama, dobrotvornim zavodima te o prihodima i rashodima za pokrajinske namjene. Radi financiranja pokrajinskih rashoda, imao je pravo odrediti prirez u visini do 10% od izravnog državnog poreza, ali im je za to trebalo carevo odobrenje. Ovlasti Sabora bile su ograničene, pogotovo u zakonodavstvu. Svaki pokrajinski zakon ovisio je o caru, a mnoge odluke Sabora nisu stupile na snagu jer ih je stopirala vlada i car u Beču.⁸

Pokrajina je nakon novog ustrojstva uprave 1854. godine bila podijeljena na 4 okruga i 31 kotar:

Okrug – Zadar, kotarevi – Zadar, Šibenik, Rab, Pag, Skradin, Kistanje, Obrovac, Benkovac, Drniš i Knin (10).

Okrug - Split, kotarevi – Split, Omiš, Makarska, Supetar, Hvar, Trogir, Imotski, Sinj Vrgorac, Vis, Metković i Vrljika (12).

Okrug – Dubrovnik, kotarevi – Dubrovnik, Ston, Orebić, Cavtat i Korčula (5).

Okrug – Kotor, kotarevi - Kotor, Herceg-Novi, Budva i Risan (4).

⁵ Antić, Ljubomir. *Hrvati u Južnoj Americi do godine 1914.*, Stvarnost i Institut za migracije i narodnosti, Zagreb: 1991. 11-12. str.

⁶ Novak, Grga. *Prošlost Dalmacije, knjiga druga, Od Kandijskog rata do Rapalskog ugovora*, Marjan tisak, Split: 2004. 132. str.

⁷ Isto: 143. str.

⁸ Perić, Ivo. *Dalmatinski sabor 1861.-1912. (1918.)*, JAZU, Zadar: 1978. 29-30. str.

Jedino je okrug Kotor imao isti broj kotareva kao i prema ustrojstvu iz 1836. godine. Ukupno je u Dalmaciji bilo još 88 općina i 796 sela i zaseoka, od čega ih se najviše nalazilo u splitskom okrugu.⁹

Split je zbog svog geografskog položaja bio središte prometa u Dalmaciji. Zbog toga su gospodarstvenici iz Trgovačko-obrtničke komore u Splitu imali povoljne mogućnosti djelovanja. Splitskoj komori pripadali su kotarevi Brač i Omiš.¹⁰ Gospodarski razvoj srednje Dalmacije pozitivno je obilježio ekonomsku raznovrsnost regije, od prerade ribe na otocima, priobalnoj proizvodnji vina do stočarstva i poljoprivrede u Zagori. Prema popisu splitske komore iz 1893. evidentirane su 172 trgovačke tvrtke (ne računajući dućansku trgovinu na malo), od kojih je 40% poslovalo van granica Dalmacije. U Splitu su registrirani proizvođači likera, trgovci vina, žitaricama i stočnim proizvodima. Gradovi i mjesta uz more i na otocima su se bavili trgovinom vina, voća, ulja i buhačem. Prerada ribe je bila samo na otocima. Dalmatinsko zaleđe je trgovalo kožama, stokom i žitaricama, a većina toga se prodavala u regiji. Naime, kada se pregleda lokacija popisanih trgovačkih tvrtki, primjećuje se da u Omišu i na Braču nema zabilježenih trgovačkih tvrtki. Nakon Splita, najviše je tvrtki bilo na Hvaru, Visu i u Trogiru. Krajem 19. stoljeća, u sekundarnom sektoru, srednja Dalmacija je imala pretežno prehrambenu industriju (tvornice ulja, buhača, sardina, tjestenine, konjaka i maraskina).¹¹

Još iz mletačkog razdoblja, Dalmacija je predstavljala posebnu carinsku zonu. Slično je stanje bilo i nakon novog carinskog pravilnika iz 1830. godine, po kojem su Dalmacija i kvarnerski otoci činili posebno carinsko područje unutar Monarhije. Time je trgovački promet s ostalim pokrajinama u Carstvu *de facto* predstavljao vezu s inozemstvom, što je bila barijera za gospodarski razvoj Dalmacije.¹² Beč nije podržavao razvoj povezanosti s Bosnom i Hercegovinom te s Hrvatskom i Slavonijom, već je i onemogućavao razvoj trgovine Dalmatinske zagore s Bosnom.¹³

Mletačka i austrijska vlast je Dalmaciju koristila prvenstveno zbog vojno-političkih i strateških interesa. Kroz cijeli period austrijske uprave Dalmacija je bila zanemarena s tim da

⁹ Ivković, Frane, „Organizacija uprave u Dalmaciji za vrijeme druge austrijske vladavine 1814-1918.“, *Arhivski vjesnik*, 34-35 (1991.-1992.), Zagreb: 1991. 36-38. str.

¹⁰ HR – DAST – 91 Sumarni inventar, Trgovačko-obrtnička komora, Split 1841-1944. Izradio: Vladimir Sabolić, Split: 2005. 4. str.

¹¹ Karaman, Igor. *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800.-1941.)*, Naprijed: Zagreb: 1991. 233. str.

¹² Kraljević, Rudolf. *Vinogradarski slom i demografski rasap južne Hrvatske u osvjet 20. stoljeća*, Književni krug, Split: 1994. 39. str.

¹³ Stulli, Bernard., *Iz povijesti Dalmacije*, Književni krug, Split: 1992. 596. str.

je pri kraju postojanja Dvojne monarhije nebriga postala vrlo izražajna. Pokrajina je sveukupno gledajući stagnirala i propadala. Pod pokroviteljstvom nadvojvode Franje Ferdinanda, od 1895. godine počelo je djelovanje *Društva za promicanje gospodarskih interesa Dalmacije*.¹⁴ Međutim, svrha ove državne akcije je zapravo imala drugačiju namjeru. Godine 1900. bečki poduzetnik Alexander König, vlasnik ugljenokopa i drugih pogona u Dalmaciji, tvrdio je da treba iskoristiti prirodne rezerve najjužnije regije Monarhije. Smatrao je da Austrija ne mora voditi kolonizatorsku politiku u Africi i Kini, nego da je može voditi u svojoj zemlji, a da je prva faza zahvaćanja Dalmacije. Zbog razvoja politike *novog kursa*, koji je i nastao kao posljedica loše ekonomske situacije, vlada je kreirala *Beckov program*, (imenovan po tadašnjem ministru-predsjedniku), desetogodišnji plan ekonomskog razvoja Dalmacije koji je uglavnom bio fokusiran na sanaciji agrarnih problema, dok su važni industrijski i prometni projekti potpuno zapostavljeni.¹⁵

Tijekom razdoblja Austro-Ugarske, Dalmacija nije bila željeznicom povezana sa sjevernom Hrvatskom, iako su se dalmatinski političari desetljećima zalagali za njenu izgradnju. Većina kopnene trgovine se odvijala s Bosnom i Hercegovinom, ali je to još uvijek bilo na stari tradicionalni način, karavanama natovarenih konja.¹⁶ Zato je more bilo centar trgovine i povezanosti Dalmacije s ostalim dijelovima Jadrana, Mediterana i svijeta.

Zbog uništene trgovačke mornarice tijekom francuske vladavine, dalmatinsko pomorstvo se obnavljalo sve do sredine 19. stoljeća. Brodovi na parni pogon pojavili su se u prvoj polovici 19. stoljeća na istočnoj jadranskoj obali, ali nije ih bilo toliko da bi spriječili razvoj brodogradnje te su se od sredine stoljeća, zbog velike potražnje proizvodili prekooceanski jedrenjaci. Sedamdesetih godina, brodogradnja i jedrenjaci bili su u na vrhuncu jer na Jadranu još nije bilo parobroda. Međutim, osamdesetih godina konkurencija parobroda zadala je probleme jedrenjacima. Trst je postao gospodarski centar Dalmacije jer je preko parobroda išao sav uvoz i izvoz.¹⁷ Lokalni poduzetnici su inzistirali na tradicionalnoj brodogradnji sve do osamdesetih godina 19. stoljeća. Kada su parobrodi preuzeli primat u pomorstvu, dalmatinska brodogradnja nije se uspješno preorijentirala na njihovu proizvodnju. Nije bilo dovoljno financijskih sredstava i političke pomoći kako bi se modernizirala

¹⁴ Mimica, Bože. *Dalmacija u 20. stoljeću*, Naklada Vitagraf, Rijeka; Mozaik knjiga, Zagreb; Gradski muzej, Omiš: 2004. 15. str.

¹⁵ Karaman, Igor. *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800.-1941.)*, Naprijed: Zagreb: 1991. 186-187. str.

¹⁶ Isto: 63. str.

¹⁷ Novak, Grga. *Prošlost Dalmacije, knjiga druga, Od Kandijskog rata do Rapalskog ugovora*, Marjan tisak, Split: 2004. 176-180. str.

brodogradnja.¹⁸ Posljedica krize jedrenjaka izazvala je prvo masovno iseljavanje iz Dalmacije koje je krenulo krajem sedamdesetih i tijekom osamdesetih godina 19. stoljeća zbog krize jedrenjaka.¹⁹

Dalmacija je u okviru Austrije predstavljala najvinorodniju pokrajinu, tako je splitsko okružje bilo najvinorodniji dalmatinski kraj.²⁰ Poljoprivredna imanja, uglavnom vinogradi, bili su u vlasništvu gradskog plemstva. Obrađivali su ih seljaci koji su dobivali na obradu niz manjih parcela, uz uvjete kolonatskoga tipa *zakupa*, tj. često obvezno davanje naturalne rente. Sustav kolonata je u mediteranskim zemljama postojao od ranog srednjeg vijeka te je velik broj ruralnog stanovništva u to bio uključen. Tradicionalni kolonatski sustav ostao je u Dalmaciji kroz cijelo razdoblje austrijske vladavine. Zbog toga se u Dalmaciji nisu formirali suvremeniji seljački posjedi koji bi modernizirali poljoprivredu.²¹ Vино je kroz cijelo razdoblje bilo najprodavaniji poljoprivredni proizvod, ali je prerada ostala na niskoj razini. Uz vino, postojala je i proizvodnja raznih vrsta alkoholnih pića (likera).²²

Iako su najbolja dalmatinska vina bila na dobrom glasu, razvoj europske vinske tehnologije i podrumarstva nije se dogodio u Dalmaciji. Zato je dalmatinska vinska proizvodnja patila od krajnje kvalitativne jednostranosti, koja se ogledala u isključivoj orijentaciji na proizvodnju sirovih vina za križanje ili eventualnu izravnu potrošnju u vinom zasićenom mediteranskom bazenu. Izvan tog prostora, dalmatinska stolna vina uglavnom nisu bila ni cijenjena ni tražena, niti osposobljena za nadmetanje s inozemnim vinima. Drugi uzrok pasivnosti u razvoju, bio je nedostatak organizirane moralne i materijalne pomoći od strane društva i države. Treći razlog stagniranja razvoja dalmatinskog vinogradarstva je činjenica da su se njegove teškoće u drugoj polovici 19. stoljeća rješavale najčešće same od sebe: neočekivanim konjunkturama diktiranim vinogradarskim kataklizmama drugih zemalja, koje su, osiromašene u vlastitoj proizvodnji, nalazile u dalmatinskom vinu izvrsnu sirovinu i zamjenu za svoja vina. Tako je dalmatinskom vinu bilo suđeno da stalno ostane primarna sirovina za oplemenjivanje i ojačavanje drugih, tzv. *malih* i *tankih* vina sjevernijih predjela. U konjunkturalnim razdobljima potražnje dalmatinska su vina bila dobro plaćena, ali su u kriznim

¹⁸ Goldstein, Ivo. *Povijest 21: Hrvatska povijest*, Europapress holding, Zagreb: 2008. 285. str.

¹⁹ Isto: 293-294. str.

²⁰ Kraljević, Rudolf. *Vinogradarski slom i demografski rasap južne Hrvatske u osvit 20. stoljeća*, Književni krug, Split: 1994. 31. str.

²¹ Karaman, Igor. *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800.-1941.)*, Naprijed: Zagreb: 1991. 246. str.

²² Isto: 192. str.

međukonjunktturnim razdobljima, koja su se često smjenjivala, doživljavala i veliko obezvrjeđenje.²³

Sredinom 19. stoljeća vinograde u Lombardiji i Venetu (tada u sastavu Habsburške monarhije) zahvatila je bolest lug (oidium). Smatra se da je tada dalmatinsko vinogradarstvo počelo rasti i dobivati na važnosti kao glavna baza ekonomije regije.²⁴ Porasla je potražnja za dalmatinskim vinima, pa su se od tada počele odabirati samo bolje sorte. Kada se lug pedesetih i šezdesetih godina 19. stoljeća pojavio u dalmatinskim vinogradima, nestale su mnoge sorte koje su bile manje otporne, a razmnožene su rodnije, i to većinom crne sorte koje su prema lugu bile otpornije od bijelih. Zato su se vinogradari orijentirati na crna vina. Kada se filoksera pojavila u vinogradima Gironde u Francuskoj, Francuzi su u dalmatinskim vinima našli izvrsnu zamjenu za svoja glasovita bordoška vina i plaćali ga po izvanredno visokim cijenama (60 do 80 kruna za 1 hektolitar), ali su tražili crna vina s mnogo alkohola, boje i ekstrakta. To je bio još jedan povod da se prednost daje samo onim crnim sortama.²⁵

Filoksera je otkrivena u Francuskoj 1868. godine, i u roku od 5 godina uništila je gotovo sve vinograde u departmanu Girondi. Potom se širila po ostalim dijelovima zemlje i ugrozila cijelo francusko vinogradarstvo. U takvoj situaciji Francuska je bila prisiljena da uvozi velike količine vina iz nezaraženih krajeva. Njezini su trgovci odmah obratili pozornost na dalmatinska vina, kojima su mogli da uz prikladnu manipulaciju dosta pouzdano nadomjesti svoja poznata vina. I tako je nakon deset godina po prestanku izvoza dalmatinskih vina u Italiju, započeo izvoz vina u Francusku, koji je trajao do 1890. godine. Važnu ulogu u ovom izvozu imalo je *Prvo dalmatinsko vinarsko društvo* u Splitu. Zbog odličnih cijena vina, poljoprivrednici su pretvarali oranice i maslinike u vinograde. Dosta je općinske zemlje bilo zasađeno lozom. Francuzi su tražili vina s mnogo boje, alkohola i ekstrakta, pa su se zbog toga najviše sadile sorte koje daju takva vina. Tijekom izvoza vina u Francusku pojavila se u dalmatinskim vinogradima nova bolest nazvana peronospora. Štete od ove bolesti bile su svuda goleme, naročito u vremenu od 1884. do 1888. godine, kada još nije bila općenito poznata upotreba bodroške juhe kao sigurna lijeka protiv peronospore. U Dalmaciji je prvi zarazu peronospore otkrio ninski župnik Pavao Zanki u vinogradima u okolici Zadra 1885. godine. Iste godine utvrđena je u Zatonu kraj Šibenika i u Stonu, a 1886. na Korčuli i na dubrovačkom

²³ Kraljević, Rudolf. *Vinogradarski slom i demografski rasap južne Hrvatske u osvit 20. stoljeća*, Književni krug, Split: 1994. 40-41. str.

²⁴ Isto: 25. str.

²⁵ Ožanić, Stanko. *Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti*, Društvo agronoma NRH, Podružnica Split, Split: 1955. 155. str.

području. Ministarstvo poljoprivrede je nabavilo štrcaljke da vinogradarima olakša borbu protiv peronosporu te je odobrilo pomoć od 5000 forinti, dok je Zemaljski odbor dao prinos od 500 forinti. U ovoj akciji sudjelovale su i općine koje su odobravale 6 forinti i 50 novčića za svaku nabavljenu štrcaljku.²⁶

Dok je proizvodnja vina rasla i njezin izvoz bio u kontinuitetu, priobalno i otočno stanovništvo je bilo sigurno da će imati stalni izvor prihoda od kojih se moglo živjeti. Austro-Ugarska i Italija su pregovarale oko buduće suradnje i trgovačkog ugovora kojim su Talijani željeli dodati posebnu odredbu kojom bi joj se smanjile carine na izvoz vina. U Dalmaciji se pisalo o mogućim posljedicama sklapanja takvog dogovora koji bi bio katastrofalan za pokrajinu. Kriza se nagovještavala i prije konačnog dogovora te je 11. studenog 1891. godine, *Narodni list* pisao: „Zaštita našeg vina prema Italiji, životno je pitanje za Dalmaciju. Ako tu vlada popusti, onda može slobodno poslati nam ratne brodove, nek izsele makar u Kongo (...)“, što je pokazuje koliko su Dalmatinci bili upućeni u mogući razvoj situacije.²⁷ Trgovačkim ugovorom Austro-Ugarske i Italije od 6. prosinca 1891., odnosno vinskom klauzulom, dopušten je uvoz talijanskih vina u Monarhiju s minimalnim carinama, a dalmatinsko vinogradarstvo nije moglo konkurirati niskim cijenama talijanskim vinima.²⁸ Vinogradarstvo je u Italiji bilo vrlo važna gospodarska grana te su joj odgovarale niske carine kako bi mogla plasirati svoja vina na austro-ugarsko tržište i time su dotukli distribuciju dalmatinskih vina u državi. Godine 1892./93. u Monarhiju je uvezeno 1 258 034 hl talijanskog vina, dok je iz Dalmacije preko Rijeke i Trsta otpremljeno 250 000 hl.²⁹ Dalmatinska trgovina vinom orijentirala se na Ugarsku, gdje su vinogradi naglo propali od filoksere. Međutim, dalmatinska vina naišla su na jaku konkurenciju Italije koja je nastojala da višak svog vina izveze u Austro-Ugarsku. Italija je, kao i Dalmacija, prije izvozila vino u Francusku, koja je radi zaštite svojih interesa zabranila ovaj uvoz, pa je čak došlo do carinskog rata između Francuske i Italije. Kako je Italija proizvodila mnogo vina, poduzimala je sve mjere da višak proizvodnje izveze u druge zemlje. Tako je uspjela da joj austrijski parlament odobri posebnu klauzulu kojom je Italija dobila velike povlastice za izvoz vina na područje Dvojne monarhije. Godine 1892., izašao je tumač ovoj klauzuli, kojom je i kontrola uvoza bila prenesena na talijanske vlasti, što je dovelo

²⁶ Ožanić, Stanko. *Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti*, Društvo agronoma NRH, Podružnica Split, Split: 1955. 134. str.

²⁷ Antić, Ljubomir. *Hrvati u Južnoj Americi do godine 1914.*, Stvarnost i Institut za migracije i narodnosti, Zagreb: 1991. 13. str.

²⁸ Kraljević, Rudolf. *Vinogradarski slom i demografski rasap južne Hrvatske u osvit 20. stoljeća*, Književni krug, Split: 1994. 199. str.

²⁹ Mimica, Bože. *Dalmacija u 20. stoljeću*, Naklada Vitagraf, Rijeka; Mozaik knjiga, Zagreb; Gradski muzej, Omiš: 2004. 14. str.

do ekspanzije talijanskih vina na austro-ugarsko tržište. U Dalmaciji je nastalo opće nezadovoljstvo jer su cijene vina pale za nekoliko puta. Dok se vino prije klauzule plaćalo 25-30 forinta po hektolitr, poslije uvođenja klauzule plaćalo se od 5 do 12 forinti za hektolitar. Zbog toga su mnogi vinogradari bili ekonomski potpuno uništeni. Došlo je do velike emigracije, naročito u prekomorske zemlje, jer su ljudi zbog svoje egzistencije bili prisiljeni otići kako bi zaradili jer se to u rodnom mjestima nije moglo ni uz pune bačve vina. Dodatni problem dalmatinskim vinogradarima dogodio se 1894. godine, kada je profesor Mate Dudan ustanovio filokseru na sjevernodalmatinskim otocima. Tijekom razdoblja povoljnog izvoza, vinogradi su u Dalmaciji bili prava blagodat, a u doba zastoja tijekom vinske klauzule vrlo zahtjevni i naporni te su kočili ekonomiju regije. Filoksere je ugrozila živote ljudi koji su živjeli uz more, ali su težaci, koji su srasli s lozama, nastojali sačuvati vinograde te su se u razdoblju od 15 godina vinogradi obnavljali na američkoj podlozi. Proces obnove vinograda bio je veoma mukotrpan jer su mnogi poljoprivrednici bili jako zaduženi i zbog filoksere su izgubili i posljednje uporište za opstanak.³⁰ Širenjem filoksere, rasla je potreba za američkom lozom. Međutim, podizanje novih vinograda nije išlo usporedno s propadanjem vinograda jer su velike količine nabavljenog loznog materijala stigle u jakom lošem stanju, te su se prilikom sadnje morale odbaciti. Tako je 1905. godine čitava pošiljka od 500 000 prutića bila potpuno odbačena jer je bila nepotpuno zrela i u skladištu slabo sačuvana do sadnje. U početku su sve stručne upute za podizanje vinograda stizale iz Beča, pa su se prvi vinogradi isključivo podizali korenjacima koji bi se u rasadniku navrtali, a zatim dijelili narodu. Zbog takvog načina rada toliko je porasla potražnja za korenjacima, da Ministarstvo nije moglo zadovoljiti tolike zahtjeve. Tako su npr. 1905. godine bile podnesene prijave za punih 13 000 000 korenjaka. Kako upotreba prutića još nije bila uobičajena, a korenjaka nije bilo u dovoljnim količinama, dolazilo je do oštih kritika što se tiče organizacije i provođenja obnove vinograda.³¹

Početkom 20. stoljeća Dalmaciju pogađaju nerodne godine i druge nedaće. Peronospora je u cijeloj pokrajini uništila vinograde. Godine 1906. ponovno se pojavila filoksere u srednjodalmatinskom području, prvo u Podstrani. Četiri godine poslije odobren je beskamatni zajam u iznosu od 274 800 kruna kako bi se vinogradi obnovili američkom lozom. Međutim, ovim sredstvima se nije mogla postići obnova. Peronosporu prate nerodice, suše i poplave, a

³⁰ Ožanić, Stanko. *Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti*, Društvo agronoma NRH, Podružnica Split, Split: 1955. 135. str.

³¹ Isto: 139. str.

pučanstvo stradava od gladi.³² Nakon što je ustanovljeno da se filoksere pojavila u Austro-Ugarskoj, Ministarstvo poljoprivredne postavilo je stručnjake za protufilokseričnu djelatnost u sve vinogradarske regije.³³ Sve do vinskih bolesti i štetnika u 19. stoljeću, stoljećima nije bilo važnijih promjena oko podizanja i njege vinograda.³⁴ Iako je dalmatinska prerada bila primitivna, bila je u stanju proizvoditi odlična vina koja su se mogla usporediti s najpoznatijim vinima u svijetu.³⁵ U Dalmaciji se, kao i u ostalim pokrajinama Austro-Ugarske, priznavao otpis poreza za vinograde uništene od filoksere. Kod podizanja novih vinograda američkom lozom vinogradari su bili oslobođeni plaćanja zemljarine za 10 godina, pod uvjetom da podnesu pismenu prijavu. Međutim, mnogi to nisu učinili, pa su uz ostale namete morali plaćati zemljarinu. Uostalom, to nije bilo od većeg utjecaja na podizanje vinograda koji su se ubrzanom tempom obnavljali. Iako je dosta vinogradara posadilo američku lozu, nije se proširila Dalmacijom. Kad se usporede vinogradarske površine prije pojave filoksere i sredinom pedesetih godina 20. stoljeća, vidi se da se vinova loza uzgaja na nešto više od polovine prijašnjih površina. Najviše je stradao otok Brač, gdje se prije loza uzgajala na površini od 12 156 ha, a sredinom pedesetih svega 2315 ha. Nakon Brača, najviše je stradao kotar Split, u kojem su vinogradi zapremali 13 838 ha, a sredinom pedesetih 7500 ha.³⁶

Neraskidiva je veza između širenja filoksere u Europi i uspona dalmatinske vinogradarske privrede. Dok su se drugi borili s filokserom, Dalmacija je od kraja 60-ih do početka 90-ih živjela i gradila vlastiti vinogradarski napredak kroz drugu ili *veliku konjunkturu* svoga vinogradarstva na nesrećama drugih.³⁷ Svi ti vinogradi nisu nastali niti nestali u kratkom vremenu jer su za njihovo podizanje u krševitoj regiji bila potrebna duga povoljna razdoblja i veliki radni naponi.³⁸ Zbog toga je njihovo propadanje teško pogodilo težake koji su se godinama trudili i brinuli o njima.

Peronospora je jedna od najpogibelnijih trsnih bolesti. Kao i filoksere, američkog je podrijetla. U Novom svijetu, gdje je napadala vinograde s europskom lozom, poznata je od 1834. godine. Na europskom kontinentu, prvi put je zapažena 1879. u južnoj Francuskoj, a u

³² Mimica, Bože. *Dalmacija u 20. stoljeću*, Naklada Vitagraf, Rijeka; Mozaik knjiga, Zagreb; Gradski muzej, Omiš: 2004. 25. str.

³³ Ožanić, Stanko. *Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti*, Društvo agronoma NRH, Podružnica Split, Split: 1955. 89. str.

³⁴ Isto: 127. str.

³⁵ Isto: 157. str.

³⁶ Isto: 147-148. str.

³⁷ Kraljević, Rudolf. *Vinogradarski slom i demografski rasap južne Hrvatske u osvit 20. stoljeća*, Književni krug, Split: 1994. 59. str.

³⁸ Isto: 67. str.

listopadu iste godine primijećena je u Pijemontu, talijanskoj regiji koja graniči s Francuskom. Zatim se proširila po Mediteranu i srednjoj Europi. Negativan učinak peronospora je neravnomjeran, ovisno od godine do godine i od zemlje do zemlje. Za suše sporije napada i širi se, a u kišnim razdobljima postaje osobito agresivna. Tada nanosi velike štete, zahtijeva mnogo napora i sredstava da bi bila suzbijena. Uzorkuje opadanje i kakvoće i količine prinosa. Peronospora je zahvatila sjever i jug pokrajine, ali je zaobišla srednji dio koji je bio najvinorodniji dalmatinski i austrougarski kraj, gdje je bio centar najvećeg izvoz. Godine 1888. ostvaren je rekordni prinos vina za cijelo razdoblje 1850.-1904., kada je berba bila odlična u splitskom okružju i obližnjim otocima, a pogotovo na Braču. Iako je berba bila odlična, bilo je vinograda koje je peronospora uništila.³⁹ Pretpostavlja se da su vinogradarska prostranstva 1894. godine zauzimala najviše prostora u pokrajini, čak 90 000 ha, da bi šest godina poslije, kao posljedica filoksere, pala na 76 000 ha.⁴⁰

Iako je pokrajina u 20. stoljeće ušla s manjim vinogradarskim posjedima u odnosu na prethodne godine, prema jednoj procjeni iz 1902. godine, vinogradi su zauzimali 818 km², tj. 6,4% od ukupne površine zemlje. Dalmacija je zauzimala drugo mjesto u Europi, ali i u svijetu po vinogradarskim površinama u odnosu na ukupnu površine zemlje. Vinogradarstvo je bilo osnova dalmatinskog gospodarstva.

Tablica 1. Postotni odnosi između vinogradarskih i ukupnih površina vodećih vinogradarskih zemalja Europe i pokrajine Dalmacije.⁴¹

Zemlja	Godina	km ²	% od ukupne površine zemlje
Italija	1901.	39 170	13,6%
Dalmacija	1902.	818	6,4%
Francuska	1900.	16 094	3,0%
Španjolska	1902.	13 841	2,7%
Ugarska	1902.	2 722	0,8%
Austrija	1902.	2 501	0,8%

³⁹ Kraljević, Rudolf. *Vinogradarski slom i demografski rasap južne Hrvatske u osvit 20. stoljeća*, Književni krug, Split: 1994. 105. str.

⁴⁰ Isto: 150. str.

⁴¹ Isto: 151. str.

Prema podacima Ministarstva poljodjelstva, rekordna proizvodnja je bila 1893. - čak 1 557 930 hl, da bi četiri godine kasnije pala na 770 134 hl, a 1900. iznosila je 1 206 494 hl.⁴²

Političar Juraj Biankini, uporno je govorio i pisao o šteti nastaloj klauzulom te je na zasjedanju Dalmatinskog sabora 1900. godine tvrdio da je do tada klauzula oštetila pokrajinu za oko 100 milijuna forinta. Smatrao je da je regija došla u vrlo kritičan povijesni trenutak i da treba zaboraviti stranačku podijeljenost kako bi se s narodom ujedinili protiv klauzule. Biankini je govorio o iseljavanju mladih težaka u Ameriku, što je bila najopasnija posljedica tadašnjeg nepodnošljiva stanja. Pojedini emigranti su poklanjali svoja imanja da im se plati putni trošak za Ameriku. Novine u Dalmaciji, posebno Biankinijev *Narodni list*, pisale su o iseljavanju kao posljedici vinske klauzule. Upozoravale su kako sve više ljudi odlazi, a klauzula ostaje na snazi. Čak je prema određenim izjavama u talijanskom parlamentu bilo govora i obnovi klauzule. Sredinom 1901. godine Dalmatinski sabor je donio jednoglasni antiklauzulni zaključak kojim se pozdravlja i snažno podržava zahtjev za ukidanje klauzule koji je prihvaćen u Carevinskom vijeću sredinom svibnja 1901.⁴³

Godine 1904. privremeno je produžena vrijednost talijansko-austrougarskog trgovinskog ugovora, izuzev klauzule o vinu koja se ukida. Vinska klauzula je službeno prestala biti na snazi 15. listopada 1904. godine i konačno je prestala vrijediti. Iduće godine uvedene su u Austro-Ugarskoj nove visoke carine na uvoz inozemnih vina koje su učinkovito štatile domaće vinogradare od inozemne konkurencije. One su bile ugrađene u novi, ujedno i posljednji talijansko-austrougarski ugovor sklopljen 11. veljače 1906. s rokom trajanja do 31. prosinca 1917. Prema izjavi zastupnika Frane Ivaniševića, za punovažnog, a zatim i provizornog trajanja klauzule (od 27. kolovoza do 1892. do 15. listopada, odnosno 31. prosinca 1904.) pretrpljena je golema šteta od 156 000 000 kruna ili 78 000 000 fiorina. Kroz svih 13 godina trajanja klauzule, borba Dalmacije s klauzulom je u sve to vrijeme bila potpuno neuspješna. Nastala je zbog Italije i austrijske politike, a na kraju je ukinuta zbog Mađara, a ne zbog nepopravljivog gospodarskog sloma najjužnije regije Monarhije.⁴⁴ Kada je na samom koncu 1904. klauzula prestala vrijediti, za Dalmaciju je bilo kasno. Vinogradarstvo je bilo dotučeno, ali je pronašlo spas na unutrašnjem austrougarskom tržištu. Klauzula, filoksera i ostali problemi, rezultirali su višedesetljetnim umiranjem tradicionalnog dalmatinskog vinogradarstva, koje se oteglo do početka Drugog svjetskog rata. Filoksera, koja se pojavila

⁴² Kraljević, Rudolf. *Vinogradarski slom i demografski rasap južne Hrvatske u osvit 20. stoljeća*, Književni krug, Split: 1994. 152. str.

⁴³ Isto: 214-218. str.

⁴⁴ Isto: 221-223. str.

dvije godine nakon ukidanja klauzule, ponovno je zadala probleme težacima. Dalmatinski sabor je bio redovito informiran o širenju filoksere koja je uništavala dalmatinske vinograde i 1909. godine. Sabor je donio odluke o mjerama za obnovu vinograda u krajevima u kojima je harala filoksera. Poljoprivrednicima se savjetovalo da opet sade otpornije američke loze.⁴⁵

Vlada u Beču je 1910. godine uvela porez na vino. Na intervenciju Zadružnog saveza preko narodnih zastupnika s područja Dalmacije, pokrajina je bila oslobođena plaćanja tog poreza. U nastaloj situaciji krize prometa vinom, inicijativom zadruga, vino se prodavalo u većim gradovima putem tzv. prodavaonica i skladišta dalmatinskih vina, kao što su Trst, Rijeka, Beč, Graz, Ljubljana i Prag. U tim prodavaonicama, Dalmacija je prodavala oko 300 000 hl vina, od čega samo u Trsu oko 120 000 hl.⁴⁶ Ovi procesi su do temelja uzdrmali krhku ekonomsku osnovu regije. Mnogobrojni težaci, seljaci i ribari (osobito s najvinorodnijih srednjodalmatinskih otoka) odlaze na daleki prekomorski egzodus. I mada su se u tim vječno gorkim odlascima isprepleli mnogi opći, europski i svjetski uzroci, uz domaće dalmatinske (i osobne motive emigranata, pojedinaca), ipak, kada se o radi o Dalmaciji na prijelomu stoljeća, jedan se uzrok izdvaja i bez premca uzdiže visoko nad sve ostale kao glavni, a to je slom vinogradarstva i njegova, skoro polustoljetna agonija. Čvrsta poveznica iseljništva i vinogradarskog kraha vidljiva je i iz činjenice da se glavni emigracijski val (kojim je otišla masa od 31 814 ljudi) otisnuo s dalmatinskih obala u prvom desetljeću 20. stoljeća, u čijoj je prvoj polovici uglavnom aktivno nazočna klauzula, a u drugoj njezine neotklonjive posljedice. Prinuđena izvoziti, Dalmacija je izvozila ono što je imala, ljude kao obezvrijeđeno *bijelo roblje* i vino u bescijenje. Smatra se da je to doba prekretnica u zanimanjima mnogih Dalmatinaca.⁴⁷ Iseljenici su zaradom u stranom svijetu otplaćivali dugove i svojim obiteljima pomagali da obnove vinograde, a dosta ih se pomalo i vraćalo kako bi na obnovljenim vinogradima započinjali nove živote.⁴⁸

Dalmacija je imala osobiti problem prehrane stanovništva zbog nedostatka plodne zemlje. Žito zasijano u regiji nije moglo prehraniti narod ni mjesec dana. Siromaštvo, gladne godine, ekonomska stagnacija i bezobzirna promidžba iseljeničkih agencija rezultirali su masovnim emigriranjem u prvom desetljeću 20. stoljeća. Od siječnja do kraja studenoga 1909.

⁴⁵ Perić, Ivo. *Dalmatinski sabor 1861.-1912. (1918.)*, JAZU, Zadar: 1978. 191. str.

⁴⁶ *Punta*, god. IX., br. 5., svibanj 1975., 5. str.

⁴⁷ Kraljević, Rudolf. *Vinogradarski slom i demografski rasap južne Hrvatske u osvit 20. stoljeća*, Književni krug, Split: 1994. 223. str.

⁴⁸ Ožanić, Stanko. *Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti*, Društvo agronoma NRH, Podružnica Split, Split: 1955. 135-136. str.

iselilo je preko Trsta u Ameriku oko 20 tisuća ljudi što je dvostruko više u odnosu na prošlu godinu. Domaći intelektualci su pozivali sunarodnjake da ostanu u domovini jer u Americi nije idealno kako zamišljaju.⁴⁹

Ostale grane poljoprivrede: duhan, buhač, voće (posebno smokve, bajame i višnje) i masline nisu toliko bile zastupljene kao vinogradarstvo. Ribarstvo je tijekom 19. stoljeća najviše bilo bazirano na ulovu srdela, a krajem stoljeća osnivaju se tvornice za konzerviranje ribe da bi ih 1907. bilo 24. Početkom 20. stoljeća, osnovale su se tvornice, uglavnom lokalnog značaja. Jedina industrija koja je imala snažniji udio u ekonomiji pokrajine je bila cementna. Prva tvornice počela je s radom 1870. u Splitu (Gilardi & Betizza) i bila je namijenjena isključivo za domaću potrošnju. U okolici Splita i Omiša formirale su se tvornice što je dovelo do zapošljavanja u industriji. Njihova ekonomska važnost za Dalmaciju sastojala se u iskorištavanju sirove tupine i u upotrebi domaće radne snage.⁵⁰

Na srednjodalmatinskim otocima razvila se suvremenija prerada ribe i to zahvaljujući francuskom i talijanskom ulaganju. Strana ulaganja početkom 20. stoljeća dovela su do formiranja cementne i kemijske industrije u splitskoj i šibenskoj okolini.⁵¹ Domaći industrijski kapital je u priobalnim gradovima omogućio proizvodnju alkoholnih pića, dok su na otocima bili pogoni za preradu ribe. Od stranog kapitala, ističe se talijanski i u manjoj mjeri austro-njemački, investiran u proizvodnju cementa i u stvaranju kemijske industrije, koja je povezana uz izgradnju prvih hidrocentrala.⁵² Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, spominju se ideje o iskorištavanju rijeke Cetine što je povezano s industrijskim razvojem omiškog područja. Iako je postojala inicijativa domaćih privrednika, kao što se Antun Dešković od 1898. zalagao za iskorištavanje Cetine, hidroelektrana Kraljevac podignuta je talijanskim kapitalom tvrtke Societa anonima per l'utilizzazione delle forze idrauliche della Dalmazia – SUFID (u koju je zbog političkog pritiska bio uključen i austrijski kapital), za potrebe tvornice u Dugom Ratu kraj Omiša, također u vlasništvu SUFID-a.⁵³

Kroz cijelo razdoblje austrijske uprave nad Dalmacijom nije izgrađena pruga koja bi povezala regiju s kontinentalnim zaleđem. Iako se u Dalmaciji očekivalo da će austro-ugarska okupacija Bosne i Hercegovine 1878. rezultirati boljom povezanošću s ostalim dijelovima

⁴⁹ Mimica, Bože. *Dalmacija u 20. stoljeću*, Naklada Vitagraf, Rijeka; Mozaik knjiga, Zagreb; Gradski muzej, Omiš: 2004. 26. str.

⁵⁰ Novak, Grga. *Prošlost Dalmacije, knjiga druga, Od Kandijskog rata do Rapalskog ugovora*, Marjan tisak, Split: 2004. 181-182. str.

⁵¹ Karaman, Igor. *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800.-1941.)*, Naprijed: Zagreb: 1991. 200. str.

⁵² Isto: 57. str.

⁵³ Goldstein, Ivo. *Povijest 21: Hrvatska povijest*, Europapress holding, Zagreb: 2008. 313. str.

Monarhije, to se nije dogodilo jer je vlast novo stečeno područje koristila prvenstveno za iskorištavanje prirodnih bogatstava, a u tom smjeru bila je građena i željeznička infrastruktura. Jedina pruga koja je postojala bila je između Splita i Knina s odvojkom prema Šibeniku.⁵⁴

Služenje vojnog roka u austro-ugarskoj armiji izbjegavalo se te se zbog toga mlađe muško stanovništvo iseljavalo, pa tako i u Čile.⁵⁵ Kotarsko poglavarstvo Dubrovnika je 1913. poslalo Namjesništvu u Zadru izvještaj u kojem se žali kako brojni mladići iseljavaju, a da uopće nisu služili vojnu službu. Svi traže putne listove za Ameriku i navode kako ih siromaštvo tjera u inozemstvo radi zarade, a vlast priznaje da mnogi veoma loše žive. Poglavarstvo ističe kako ovo iseljavanje nema karakter privremenog već definitivnog napuštanja domovine jer ti ljudi smatraju da će u drugim zemljama imati bolju zaradu. Spominju kako je mali broj vojnih obveznika, a među iseljeništvom se širi ideja o ujedinjenu južnih Slavena. Zalažu se za uvođenje odredbi koje bi smanjile iseljavanje jer se ovako gubi stanovništvo i slabi vojni potencijal regije.⁵⁶

Na osnovu statistika o broju rođenih i umrlih, pretpostavlja se da je od 1881. do 1910. iz Dalmacije emigriralo oko 60 000 ljudi. Dio njih, pogotovo Bračani i Omišani, odlazili su u Ognjenu zemlju i južni dio Patagonije u Čileu.⁵⁷ Postoji nekoliko procjena brojnosti iseljenika u Južnu Ameriku: od 25 000 do 30 000 (prema izaslaniku Jugoslavenskog odbora Miće Mičića) i od 40 000 do 50 000 (prema iseljeničkom novinaru Ambrozu Strižiću). Potonji novinar tvrdi kako je oko 90% hrvatskih emigranata u Južnoj Americi iz Dalmacije, a u Čileu 90% s Brača. Zadružni savez je napravio popis *iseljeničkih i neiseljeničkih rayona* u prema kojem je supetarski kotar (otok Brač) smatran iseljeničkim područjem, dok je splitski kotar (uključeno omiško područje) smatran da nije bio zahvaćeno masovnim iseljavanjem. Znakovito je kako u prekooceanskoj migraciji nisu bili uključeni težaci iz Zagore. Razlog je taj što nisu upoznati s tom pojavom.⁵⁸

Ne može se točno utvrditi je li iseljavanje bilo korisno ili štetno. Kratkoročno je bilo koristi za brodske tvrtke i njihove agente, novine koje su objavljivale njihove oglase (iako su u tim istim novima često osuđivali ovu pojavu) te za same iseljenike i njihove obitelji. Također

⁵⁴ Karaman, Igor. *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800.-1941.)*, Naprijed: Zagreb: 1991. 66-67. str.

⁵⁵ *Punta*, god. II., br. 3., ožujak 1968., 3. str.

⁵⁶ HR - DAZA – 86 - Vlada/namjesništvo za Dalmaciju – tajni spisi predsjedništva 1813.-1918. – Signatura 83. - Iseljavanje osoba obveznih za vojničku službu.

⁵⁷ Mimica, Bože. *Omiška krajina - Poljica - Makarsko primorje: od antike do 1918. godine*, Vitagraf, Rijeka: 2003. 365. str.

⁵⁸ Antić, Ljubomir. *Hrvati u Južnoj Americi do godine 1914.*, Stvarnost i Institut za migracije i narodnosti, Zagreb: 1991. 10-11. str.

je i država imala koristi od iseljenika jer je imala koristi od priljeva deviza. Ali šteta je bila dalekosežnija jer se pokrajina demografski praznila – odlazili su uglavnom mladi i sposobni ljudi.⁵⁹ Emigranti su u Americi završavali u rudnicima, zagušenim radionicama i skladištima. Odlazilo se zbog egzistencijalne nesigurnosti te su im agenti obećavali bolju budućnost u novoj sredini, a priče agenata su bile uglavnom lažne i pretjerane.⁶⁰ Tijekom Prvog svjetskog rata Zadružni savez se fokusirao na opskrbljivanje pučanstva hranom po većini Dalmacije. Sa znatnim novčanim sredstvima, Savez je sudjelovao u Industrijskoj zajednici u Omišu.⁶¹

Dalmacija je tijekom druge polovice 19. i početkom 20. stoljeća bila u potpunosti ekonomski ovisna o vinogradarstvu. Izvoz vina u polovini 19. stoljeća u Italiju, a zatim od 1875. do 1890. u Francusku, jako je utjecao na proširenje vinogradarstvo, a prema tome i na proizvodnju. Pojava peronospore, filoksere i vinska klauzula, rezultirali su financijskim propadanjem težaka, ali i trgovaca, zanatlija i ostalih. Tradicionalna brodogradnja nije mogla konkurirati parobrodima pa su brodograditelji i mornari ostajali bez posla. Svi ovi događaji imali su za posljedicu veliku emigraciju s obilježjima prave moderne seobe naroda. Odlazilo se u *Ameriku*, što je bio pojam kojim su se označavale sve države na oba kontinenta koje nose ovaj naziv, ali i za zemlje gdje se financijski bolje živjelo.⁶²

2.1. Brač

Brač je u kroz cijelo razdoblje austrijske vladavine u upravnoj podjeli pripadao splitskom okružju i tvorio je zasebnu administrativnu jedinicu – brački kotar.⁶³ Dok su se na otoku vodile političke borbe narodnjaka i autonomaša, državna uprava nije se dovoljno posvetila težacima, radnicima i ribarima kako bi im poboljšala životne uvjete, a upravo su ova zanimanja činila većinu radno aktivnog stanovništva na otoku.⁶⁴ Kao što je cijela regija bila zanemarena, tako je i Brač tijekom austrijske uprave prolazio kroz teške ekonomske prilike. Lokalnim razvijanjem brodogradnje, trgovina je porasla te je ponovno uspostavljena veza s

⁵⁹ Antić, Ljubomir. *Hrvati u Južnoj Americi do godine 1914.*, Stvarnost i Institut za migracije i narodnosti, Zagreb: 1991. 15-17. str.

⁶⁰ Mimica, Bože. *Dalmacija u 20. stoljeću*, Naklada Vitagraf, Rijeka; Mozaik knjiga, Zagreb; Gradski muzej, Omiš: 2004. 27. str.

⁶¹ Ožanić, Stanko. *Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti*, Društvo agronoma NRH, Podružnica Split, Split: 1955. 94. str.

⁶² Antić, Ljubomir. *Hrvati i Amerika*, Hrvatska matica iseljenika, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2002. 156. str.

⁶³ Vrsalović, Dasen. *Povijest otoka Brača*, Graphis, Zagreb: 2003. 302. str.

⁶⁴ Isto: 322. str.

drugim otocima, mjestima u priobalju i s Trstom koji je u to doba bio vrlo važna mediteranska luka. Od sredine 19. stoljeća i zbog već spomenutih austrijskih teritorijalnih gubitaka, vinogradarstvo je u Dalmaciji, pa tako i na otoku Braču, postalo glavna poljoprivredna djelatnost. Sve veća potražnja za dalmatinskim vinom, nakon pojave filoksere u Francuskoj, dovela je do toga da su Bračani sjekli maslinike, voćnjake, uklanjali žitarice te su na tim poljima sadili vinograde. Prilikom obrađivanja bračkih vinograda i branja grožđa, kojeg je bilo tri i četiri puta više nego na Hvaru i Visu, u proljeće su dolazile stotine radnika iz Dalmatinske zagore koji su se na jesen poslije berbe vraćali kućama s izdašnim zaradama.

Godine 1891., Austro-Ugarska je s Italijom dogovorila novi trgovački ugovor koji sadrži klauzulu o vinu. Time je omogućen izvoz talijanskih vina u Monarhiju s povoljnim uvjetima što je rezultiralo padom cijena domaćeg vina. Prestali su poticaji za obradu novih vinograda, pala je prodaja domaćeg vina zbog čega je pao i intenzitet pomorske trgovine. Nekoliko godine poslije, filoksere je zahvatila vinograde i uništila proizvodnju. Godinu dana prije filoksere, pod vinogradima je bilo 12 156 hektara, tj. 121,560 km², što je 30% od ukupne površine otoka koja iznosi 396 km². Brač je prema podacima Splitske trgovačke-obrtničke komore 1895. proizvodio 150 000 hektolitara vina, od čega 142 000 crnog vina.⁶⁵ Niske cijene vina i filoksere doveli su do osiromašenja težaka. Prodavali su vino bogatim trgovcima za vrlo malo novaca i mnogi su posudili novac po visokim kamatama. S obzirom na to da nisu imali obradive zemlje za druge prehrambene kulture, počelo je masovno iseljavanje u Ameriku. Nekada su plaćali druge da im rade na Braču, a kasnije su oni išli u nove zemlje kako bi zaradili.⁶⁶ Do 1900. godine, oko 380 Bračana, tj. 45% svih otočkih prekooceanskih iseljenika, otišlo je u Čile. Najviše ih je privlačio sjeverni dio Čilea gdje je bila razvijena industrija salitre i pokrajina Magallanes gdje su bila nalazišta zlata. Na jug Čilea dolazili su preko Buenos Airesa jer nije bilo direktne parobrodske linije. Tek nakon što je zlatna groznica prestala i kada je dio Bračana ostao živjeti u Magallanesu, počele su dolaziti i Bračanke koje se u prethodnom razdoblju nisu useljavale jer je većina Bračana smatrala kako će se vratiti nakon pronalaska zlata.⁶⁷

Kada je klauzula prestala važiti, vino je opet imalo vrijednost izvoznog proizvoda te su stoga Bračani odlučili osnovati vinske zadruge kako bi njihovo vino imalo što bolji uspjeh u prodaji. U Bolu je 1906. osnovana *Prva dalmatinska vinarska zadruga* s ciljem da se stručno i

⁶⁵ Kraljević, Rudolf. *Vinogradarski slom i demografski rasap južne Hrvatske u osvit 20. stoljeća*, Književni krug, Split: 1994. 155. str.

⁶⁶ Vrsalović, Dasen. *Povijest otoka Brača*, Graphis, Zagreb: 2003. 330-332. str.

⁶⁷ Derado, Klement. Čizmić, Ivan. *Iseljenici otoka Brača, Brački zbornik, Sv. 13.*, Zagreb: 1982. 24-25. str.

organizirano plasira bračko vino i rakija na tržište. Zadruga je donekle pomogla stabilizirati gospodarske prilike na otoku, ali bez većih uspjeha. Od 1900. do 1914. godine trajao je najbrojniji iseljenički val. Oko 3000 Bračana je iselilo, od čega je oko 1150 njih emigriralo u Čile, prvenstveno na sjever zemlje. Sjedinjene Američke Države imale su skoro identičan broj bračkih useljenika kao i Čile. Glavni razlog je taj što se radnicima u tvornicama uz sigurna primanja pružao i prihod u „najboljoj valuti na svijetu“, a i stvorilo se javno mnijenje kako se u SAD-u lako može zaraditi.⁶⁸ Prvi svjetski rat je bračkoj ekonomiji stvorio novu krizu. Tijekom četiri godine rata radna snaga je mobilizirana i nije bilo moguće obnoviti vinograde što je uzrokovalo novi pad proizvodnje. Mlado stanovništvo je nastavilo iseljavati.⁶⁹

Poslije vinogradarstva, maslinarstvo je bilo druga najvažnija poljoprivredna kultura na otoku, pogotovo na zapadnom i sjeveroistočnom djelu otoka. Iako su zbog sadnje vinograda mnogi maslinici posječeni, Brač je i krajem 19. stoljeća imao veću proizvodnju ulja od ostalih srednjodalmatinskih otoka, Makarskog primorja te Kaštelanskog i Trogirskog polja. Na popisima industrijskih poduzeća u sastavu splitske komore iz 1897-1898., nalazila se tvornica ulja braće Bonačić u Milni, jedina na otoku.⁷⁰ Ostala poljoprivredna zanimanja, kao što su žitarice, blitva, krumpir, kupus, smokve, bajami, višnje, šljive, jabuke, kruške, bila su manje zastupljena i korištena su za domaću upotrebu. Dosta se sadio buhač, koji je tada bio vrlo cijenjen, ali svi ti proizvodi su bili manje važni od vinogradarstva i maslinarstva. U unutrašnjosti otoka stočarstvo je, unatoč raširenosti vinogradarstva, bilo glavni izvor privređivanja. Meso, sir i vuna bili su izvozni artikli koje su kopitari (magarci, mazge i mule) donosili u primorska mjesta, odakle se brodovima prevozilo dalje na prodaju. Život je bio nezamisliv bez tegleće stoke.⁷¹

Početkom 20. stoljeća mijenja se način lova i prerade ribe. Ulovljena riba se nakon soljenja pržila na ulju i onda konzervirala u limenim kutijama. To je rezultiralo novim smjerom u ribarskoj prerađivačkoj industriji. U Bolu je 1902. firma *Franjo Mardešić i drug* (čija je centrala u Trstu) otvorila tvornicu sardina, a sedam godina kasnije i u Milni. Godine 1906. u Postirama je tvornicu osnovala firma C. Warhanec iz Beča. Radna snaga je bila s otoka, a oprema je došlo iz Kopra što je dovelo do poboljšanja bračkog gospodarstva. Najviše se lovila plava riba (srdele, skuše, lokarde i incuni), zatim jaglice, girice i bukve, sipe, lignje i hobotnice, raže i ugori te u manjim količinama, trilje, škarpine, zubaci i jastozi. Većina plave ribe se solila

⁶⁸ Derado, Klement, Čizmić, Ivan. *Iseljenici otoka Brača, Brački zbornik, Sv. 13.*, Zagreb: 1982. 26-28. str.

⁶⁹ Vrsalović, Dasen. *Povijest otoka Brača*, Graphis, Zagreb: 2003. 333. str.

⁷⁰ Karaman, Igor. *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800.-1941.)*, Naprijed: Zagreb: 1991. 232-233. str.

⁷¹ Vrsalović, Dasen. *Povijest otoka Brača*, Graphis, Zagreb: 2003. 334-335. str.

u bačvama i izvozila u Italiju. Koliko je bilo izvedeno, pokazuju podatci da je u razdoblju od 1907.-1910. iz Postira izvezeno 29 900 kg, Milne 17 290 kg, Bola 11 200 kg i iz Pučišća 3970 kg slane ribe.⁷²

Tijekom austrijske uprave brodovi male kabotaže poput bracara, malih logera i trabakula su sve do 80-ih godina 19. stoljeća služili na lokalnoj razini između otoka za prijevoz drva, mesa, soli i žita, dok se u primorske gradove prevozilo vino, ribe i ulje. Kako su određene obitelji stekle značajan kapital te su imale pomorska iskustva, počela je gradnja većih brodova tj. jedrenjaka tipa bark, brik, škuner i brik-škuner koji su mogli ploviti na duže relacije. Širenjem parobroda osamdesetih godina jedrenjaci su počeli biti potiskivani te je slijedio nepovratni pad njihovog značaja i same proizvodnje. Od 1896. do 1910. pomorska djelatnost je opala u svim bračkim mjestima. Broj brodova male i velike kabotaže postepeno se smanjivao. Milna se u ovom razdoblju s tri broda velike kabotaže (ukupne nosivosti 191 tone) svela na jedan brod velike kabotaže od 83 tone. Bol, Milna, Postira, Povelja, Pučišća, Sumartin, Supetar i Sutivan su 1896. imali su 85 brodova s 1272 tone nosivosti i 185 mornara. Godine 1910. bilo je svega 27 brodova ukupne nosivosti od 730 tona i sa 63 mornara. Iako su se neki brački brodovlasnici uspjeli preorijentirati na parobrode, to je bio neznatan broj. Brodogradilište u Milni je do pojave parobroda gradilo velike jedrenjake, ali je zbog konkurentnih brodogradilišta u Rijeci i Trstu (koji su podignuti subvencijom države) ostalo bez značajnih poslova te su se pravili i popravljali jedino manji drveni brodovi.⁷³

Otok je bio uključen u parobrodске linije. Tršćanski *Llyod* (subvencionirano društvo) je od 1890. uveo liniju Split-Jelsa s pristajanjima u Supetru, Postirama, Pučišćima, Sumartinu i Bolu. Prije ove linije, Supetar je bio uključen u brzu parobrodsku relaciju Trst-Metković, ali je *Llyod* 1904. ukinuo pristajanje u Supetru. Bračani su bili nezadovoljnim tom odlukom jer su nakon ukidanja vinske klauzule s Italijom očekivali intenzivniji izvoz bračkog vina koji je glavni proizvod otočana. Godine 1907. parobrodsko društvo *Brača Rismondo* uvelo je svakodnevnu vezu Brača i Splita kada je sklopljen novi dogovor između parobrodskog društva i poštanske uprave. Parobrodsko društvo *Topić* je 1894. uvelo relaciju Trst-Korčula koja je išla dva puta tjedno, a u sklopu je bila linija Split-Bol.⁷⁴

Tradicionalno vađenje i obrada kamena razvilo se u 19. stoljeću kada je počeo snažan i konstantan izvoz. Ova gospodarska grana otoka nalazila se u tri mjesta: u Pučišćima i Splitskoj

⁷² Vrsalović, Dasen. *Povijest otoka Brača*, Graphis, Zagreb: 2003. 336. str.

⁷³ Isto: 338-340. str.

⁷⁴ Isto: 341-342. str.

gdje su se zbog morske povezanosti uglavnom proizvodili kameni blokovi, te u Selcima gdje je prevladao klesarski obrt. Kamenarska industrija bila je u privatnom vlasništvu pojedinih kamenoklesarskih obrtnika koji su gospodarski prosperirali iznajmljivanjem kvalificirane i polukvalificirane radne snage koja je radila uz vrlo teške uvjete. Nije bilo unapređivanja u načinu proizvodnje i nije se poboljšao socijalni položaj radnika. Klesari su radili po 10 i 12 sati dnevno s primitivnim sredstvima bez ikakve zaštite od elementarne nepogode. Zato se, kao u vinogradarstvu i maslinarstvu, početkom 20. stoljeća formiraju zadruge koje su zaslužne za početak mehanizacije i strojarske obrade kamena što je olakšalo djelovanje radnika u kamenolomima.⁷⁵

Brač je kroz cijelo 19. stoljeće imao snažan demografski rast. Visoki natalitet i postepeno smanjenje smrtnosti rezultirali su udvostručenjem broja stanovništva. Iduće stoljeće donijet će sasvim suprotan smjer bračke populacije, a glavni i jedini razlog je prekooceansko iseljavanje.

Tablica 2. Demografski razvoj Brača.⁷⁶

Godina	1823.	1831.	1845.	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.
Broj stanovnika	11 159	13 762	16 537	15 709	18 330	19 969	22 650	24 408

Sljedeći popis iz 1910. godine pokazao da je iseljavanje postalo masovno te je Brač imao pad stanovništva za 1843 osobe tj. imao je 22 565 stanovnika.⁷⁷

2.2. Omiško područje

Stanovništvo omiškog područja je, kao i cijela priobalna i otočna Dalmacija, u drugoj polovici 19. stoljeća živjelo od vinogradarstva te u manjoj mjeri od brodogradnje i prijevoza morem. Omiš je bio bez industrije i glavna djelatnost u gradu bila je trgovina. Tek je krajem stoljeća imao 1000 stanovnika.⁷⁸ Priobalni dio istočno od Omiša naziva se Rogoznica, sastoji

⁷⁵ Vrsalović, Dasen. *Povijest otoka Brača*, Graphis, Zagreb: 2003. 337. str.

⁷⁶ Isto: 331. str.

⁷⁷ Isto: 392. str.

⁷⁸ *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske: 1880.-1991.: po naseljima*, sv. 3., Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb: 1998. 2020. str.

se od pet mjesta: Čelina, Lokva, Mimice, Marušići i Pisak. Smještena između planine (Omiške Dinare) i mora, zemlja je stoljećima omogućavala stanovništvu samo najnužnije za život. Na terasastim padinama škrte zemlje izložene suncu i buri, jedino su vinogradi i maslinici uspijevali.⁷⁹ Omiško područje je prema podacima Splitske trgovačke-obrtničke komore 1895. godine proizvelo 40 830 hektolitara vina, od čega crnog vino čak 39 100, a bijelog samo 1730 hektolitara. Proizvodnja vina je po površini hektara bila među najvećima u Dalmaciji. Cijela poljoprivreda bila je bazirana na vinogradima što je imalo katastrofalne posljedice nakon vinskih bolesti i klauzule.⁸⁰

Mimice su najznačajnije mjesto za iseljavanje s omiškog područja na jug Čilea jer se iz njih iselilo najviše mještana. Sve osobe iz ovog mjesta prezivaju se Mimica. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća imale su oko 200 stanovnika.⁸¹ U dva sela koja su smještena u omiškoj Zagori, Podašpilje i Svinišće, također se nalaze osobe koje se prezivaju Mimica, ali to je samo nekoliko obitelji i one nisu u velikoj mjeri bile uključene u prekooceanske migracije.⁸² Tijekom zadnja dva desetljeća 19. stoljeća područje Rogoznice doživjelo je značajan demografski rast, od 704 stanovnika 1880. godine do 945 stanovnika 1900. godine.⁸³ Od 1870. godine, stanovništvo svih mjesta počelo je naglo rasti pa je bilo više radne snage nego zemlje što se može obraditi. Prodaja vina bila je glavni izvor prihoda, a Mimičani su zahvaljujući uspješnom poslovanju posjedovali lokale u Trstu. Nakon vinskih bolesti i klauzule te slabljenja brodarstva stanovništvo se nalazilo u teškoj ekonomskoj situaciji. Po uzoru na Bračane, koji su migrirali u Čile, otišli su tamo i Mimičani.⁸⁴ Preko kanala nalazi se otok Brač koji je prethodnih stoljeća bio mnogo razvijenije područje od priobalnog dijela Dalmacije i Zagore. Omišani su oduvijek imali pomorsku komunikaciju s Bračanima.⁸⁵ Prije krize vinogradarstva i jedrenjaka Mimičani su bili veoma orijentirani na more: imali su 16 jedrenjaka od jedan do pet vagona nosivosti kojima su plovili do Trsta. Uz pomorsku trgovinu odlazili su i obrađivati zemlju Bračanima. Kada su otočani počeli odlaziti u Južnu Ameriku to su doznali i Mimičani te su se uputili s njima.⁸⁶ Mimičani su doznali kako se u Sjevernoj Americi teško može zaraditi i da se radnici

⁷⁹ *Punta*, god. I., br. 10., listopad 1967., 1-2. str.

⁸⁰ Kraljević, Rudolf. *Vinogradarski slom i demografski rasap južne Hrvatske u osvit 20. stoljeća*, Književni krug, Split: 1994. 155. str.

⁸¹ Mimica, Miro, Mimica, Vid. *Knjiga općena*, Vjesnik, Zagreb: 1972. 176. str.

⁸² Isto: 159-164. str.

⁸³ *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske: 1880.-1991.: po naseljima*, sv. 3., Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb: 1998. 2017. str.

⁸⁴ Mimica, Miro, Mimica, Vid. *Knjiga općena*, Vjesnik, Zagreb: 1972. 78-81. str.

⁸⁵ Mimica, Bože. *Omiška krajina - Poljica - Makarsko primorje: od antike do 1918. godine*, Vitagraf, Rijeka: 2003. 355. str.

⁸⁶ Mimica, Miro, Mimica, Vid. *Knjiga općena*, Vjesnik, Zagreb: 1972. 165. str.

iskorištavaju. Stoga su odlučili s Bračanima otići u Ognjenu zemlju u potragu za zlatom kako bi dobro zaradili i vratili se kući.⁸⁷ Čak je sedmero braće otišlo na jug Čilea: Mijo, Ivan, Vice, Marijan, Ante, Mate i Jozo. Bili su siromašna obitelj koja nije imala svoju zemlju. Kako su im rano umrli roditelji, radili su kod imućnih vlasnika u omiškom području i preko kanala na Braču. Uvidjevši da ne mogu ništa postići jer su za голу egzistenciju radili po cijeli dan, odlučili su otići na krajnji jug Čilea.⁸⁸ U to vrijeme, krajem 19. i početkom 20. stoljeća, mnogo Omišana i Bračana odlazi u čileansku pokrajinu Magallanes.⁸⁹ Poslije nekoliko godina vratili su se prvi tragači za zlatom. Smatralo se da svi povratnici posjeduju značajne količine zlata te su postali zanimljivi ostalim obiteljima koje su zbog bijede planirali svoje kćeri udati za imućnije osobe. Tako je povratnik Ante Mimica, zvan Amerikanac, bio poznat po tome što je dugo odlučivao koju će djevojku oženiti da bi se poslije ženidbe doznalo da on uopće nije toliko imućan kao što se pretpostavljalo.⁹⁰

Početkom 20. stoljeća, u Omišu su osnivane prve tvornice. U Dugom Ratu kraj Omiša počela je raditi tvornica karbida-cijanamida. Otvaranjem ovakvih pogona, Dalmacija je dobila modernu industriju. Električnom energijom su se opskrbljivali zahvaljujući hidroelektrani kod Gubavice na rijeci Cetini, koja je imala energiju od 36 000 KS. SUFID (Società anonima per l'utilizzazione delle forze idrauliche della Dalmazia – udruženje talijanskih poduzetnika koji su osnivali tvornice po Jadranu) je zahvatio već pokrenutu inicijativu podizanje ove hidroelektrane koja je svojom energijom omogućavala rad tvornici cijanamida istog poduzeća u Dugom Ratu. Istodobno, u Ravnicama kraj Omiša radila je tvornica cementa koja se pred rat nalazila u vlasništvu udruženja „Cement d.d.“ s kapitalom od 1,5 milijuna kruna. U njoj je bilo zaposleno od 150 do 200 radnika, a godišnje je proizvodila od 1500 do 2000 vagone cementa i primjenjivala je pogonsku snagu 500 KS. Velike industrijske projekte nisu mogli izvesti lokalni poduzetnici. Zato su se obraćali austrijskim i mađarskim gospodarstvenicima, konkretno za iskorištavanja rijeke Cetine. Budući da u državi nije postojao interes, lokalni industrijalac Antun Dešković obratio se Talijanima koji su uložili u omiški kraj.⁹¹

Godine 1899., Omiš je dobio most preko rijeke Cetine i tada je otvorena nova cesta koja je povezala omišku Zagoru nakon čega je porasla trgovina u Omišu. Zahvaljujući hidroelektrani, Omiš je među prvim dalmatinskim gradovima dobio struju te je grad do 1918.

⁸⁷ Mimica, Miro, Mimica, Vid. *Knjiga općena*, Vjesnik, Zagreb: 1972. 81. str.

⁸⁸ *Punta*, god. II., br. 2., veljača 1968., 5-6. str.

⁸⁹ Mimica, Bože. *Omiška krajina - Poljica - Makarsko primorje*, Vitagraf, Rijeka, 2003. 365. str.

⁹⁰ *Punta*, god. II., br. 2., veljača 1968., 6. str.

⁹¹ Karaman, Igor. *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800.-1941.)*, Naprijed: Zagreb: 1991. 234-238. str.

godine imao tvornice cementa, kože, mreža, konopa, tekstila, tjestenine i ulja.⁹² Iz okolnih mjesta dolazila je radna snaga, prije svega iz Borka, Čeline i Lokve, a u manjoj mjeri iz Mimica, Piska, Marušića, Svinišća i Stanića. Tada je prvi put dio stanovništva prestao biti ovisan o poljoprivredi.⁹³

Tijekom Prvog svjetskog rata, mobilizacija radno sposobnog stanovništva dovela je do zapostavljanja poljoprivrednog zemljišta te je omiško područje zahvatila glad. Narod je sve više imao negativne stavove prema austrijskoj vlasti, a kad se zemlja raspala, nadali su se boljem životu u novoj državi.⁹⁴

3. Dalmacija od 1918. do 1939. godine

Dalmacija je u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca ušla bez Zadra, Lastova i Palagruže. Kao upravna jedinica prestala je postajati uredbom o podjeli zemlji na oblasti od 26. travnja 1922. godine, koja je Dalmaciju podijelila u Splitsku i Dubrovačku oblast.⁹⁵ Nakon raspada Austro-Ugarske 1918., veliki vinski potrošački centri kao Beč, Prag, Lavov i Graz pripali su drugim državama gdje su carinski propisi otežavali uvoz dalmatinskih vina. S druge strane, Kraljevina SHS nametnula je izvozne takse pa su dalmatinska vina skoro potpuno potisnuta sa stranih tržišta. Vinogradari su opet dovedeni u tešku situaciju.⁹⁶ Kad su se dalmatinski težaci vratili iz rata, zatekli su neobrađene i zapuštene vinograde i maslinike. Prihvatili su se obrade zemlje kako bi osigurali egzistenciju svojim obiteljima. Nova država je u svibnju 1919. pozvala muškarce rođene 1885. godine na dvomjesečnu vojnu vježbu, a neodazivanje se kažnjavalo. Dalmatinci iz priobalja nisu se htjeli odazvati jer je to vrijeme bilo najvećih poljskih radova. Pobuna je slomljena oružanom silom.⁹⁷ Agrarna reforma u Kraljevini SHS započela je s ukidanjem kolonatskih odnosa. Sva zemlja koja je bila u vlasništvu stranaca (koji nisu imali državljanstvo) bila je oduzeta.⁹⁸

⁹² Mimica, Bože. *Omiška krajina - Poljica - Makarsko primorje*, Vitagraf, Rijeka, 2003. 368–370. str.

⁹³ Stanić Griša, Josip. *Radnički pokret i socijalistička revolucija na području Omiša: 1900.-1950.*, Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split: 1983. 39. str.

⁹⁴ Mimica, Bože. *Omiška krajina - Poljica - Makarsko primorje*, Vitagraf, Rijeka, 2003. 374–375. str.

⁹⁵ Novak, Grga. *Prošlost Dalmacije, knjiga druga, Od Kandijskog rata do Rapalskog ugovora*, Marjan tisak, Split: 2004. 187-188. str.

⁹⁶ Ožanić, Stanko. *Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti*, Društvo agronoma NRH, Podružnica Split, Split: 1955. 171. str.

⁹⁷ Mimica, Bože. *Dalmacija u 20. stoljeću*, Naklada Vitagraf, Rijeka; Mozaik knjiga, Zagreb; Gradski muzej, Omiš: 2004. 56-57. str.

⁹⁸ Karaman, Igor. *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800.-1941.)*, Naprijed: Zagreb: 1991. 246. str.

Kad je 1925. godine završena tzv. *lička pruga*, Dalmacija je dobila željezničku povezanost s kontinentalnom Hrvatskom. Split je postao glavna jadranska luka u državi.⁹⁹ Splitsko područje, od Trogira do Omiša je najgušće naseljeni dio Jadrana kojemu gravitiraju najmnogoljudniji otoci. Splitska luka je izvozila preko 40 000 vagona industrijskih proizvoda i lučki promet koji je nadmašivao promet svih većih luka na obali Kraljevine SHS.¹⁰⁰ To je stimuliralo razvoj ostalih luka u Dalmaciji te se počeo razvijati turizam.¹⁰¹

Dvadesetih godina 20. stoljeća, suše, nerodne godine i druge nedaće i dalje su pritiskale siromašne stanovnike. Iz Dalmacije je u međuratnom periodu iselilo oko 34 000 ljudi, što je značajno manje u odnosu na prethodno razdoblje. Pad broja iseljenika je posljedica toga što je većina siromašnih koja je željela emigrirati već prije otišla, a time se i smanjio broj siromašnog pučanstva u pokrajini jer su oni pretežno bili nekvalificirana radna snaga. Većina su bili muškarci mlađe životne dobi iz priobalnog područja i s otoka. S druge strane, SAD su tada uvele nacionalne kvote useljavanja i time spriječili masovna useljavanja, dok je prije toga na snazi bio liberalni useljenički zakon, koji je također bio i u određenim zemljama Južne Amerike. Sve do Drugog svjetskog rata život emigranata je uglavnom bio veoma težak i nisu se brzo materijalno bogatili. Obavljali su vrlo zahtjevne poslove u metalskoj industriji i rudarstvu. Prvi iseljenici su u pravilu stečeni novac slali obiteljima u rodni kraj kako bi mogli otplatiti dugove i poboljšati životni standard.¹⁰² U prvom desetljeću nakon Prvog svjetskog rata čak 49,3% dalmatinskih emigranata je bilo u dobi od 18 do 30 godine, što prikazuje da je odlazio najproduktivniji i najvitalniji dio stanovništva. Djeca (mlađi od 18 godina), koja su iseljavala s roditeljima, činila su 17,8%, a stariji od 50 godine samo 2,9% emigranata.¹⁰³

Nakon uvođenja diktature 1929. godine i promjene naziva države u Kraljevina Jugoslavija, uspostavljene su banovine koje nisu formirane na etničkim, gospodarskim i zemljopisnim kriterijima. Ideja je bila ukidanje povijesnog kontinuiteta pokrajina i njihovih granica. Većina Dalmacije pripala je Primorskoj banovini sa sjedištem u Splitu, dok je manji dio regije (Dubrovnik, Pelješac i Mljet) bio u okviru Zetske banovine.¹⁰⁴ Industrijska proizvodnja sporo se razvijala, uglavnom se nalazila na splitskom području. Pomorstvo je

⁹⁹ Karaman, Igor. *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800.-1941.)*, Naprijed: Zagreb: 1991. 281. str.

¹⁰⁰ *Novo doba*, god. VIII., br. 172., 25. listopada 1925., 6. str.

¹⁰¹ Goldstein, Ivo. *Povijest 21: Hrvatska povijest*, Europapress holding, Zagreb: 2008. 331. str.

¹⁰² Mimica, Bože. *Dalmacija u 20. stoljeću*, Naklada Vitagraf, Rijeka; Mozaik knjiga, Zagreb; Gradski muzej, Omiš: 2004. 60. str.

¹⁰³ Nejašmić, Ivo. *Demogeografija: stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*, Školska knjiga, Zagreb: 2005. 126. str.

¹⁰⁴ Mimica, Bože. *Dalmacija u 20. stoljeću*, Naklada Vitagraf, Rijeka; Mozaik knjiga, Zagreb; Gradski muzej, Omiš: 2004. 71-72. str.

uvijek bilo jedno od najvažnijih ekonomskih segmenta Dalmacije, ali tek tridesetih godina počinje značajnije napredovati.

Ekonomska kriza uzrokovala je pad broja putnika te su brodovlasničke kompanije počele propadati. Kako bi se financijski stabilizirali i odoljeli konkurenciji svjetskog brodarstva, godine 1929. spajanjem dviju velikih brodarskih kompanija (*Jugoslavensko-američka plovidba* i *Atlantska plovidba Ivo Račić*), formira se *Jugoslavenski Llyod*. Jugoslavenska vlada se 1930. dogovorila s brodarskim poduzećima o subvencioniraju redovitih linija između jadranskih i stranih luka.¹⁰⁵ Brodske kompanije u međuratnom periodu nisu imale direktnu liniju za Punta Arenas. Jedino je kompanija Cosulich nudila prijevoz do juga Čilea, ali s novim ukrcajem u Buenos Airesu.¹⁰⁶

Iseljavanje iz Dalmacije je 1931. godine skoro prestalo. Razlozi su bili velika nezaposlenost u svim državama Južne Amerike kamo se dotad najviše emigriralo i poboljšanje prilika u državi. U posljednja tri mjeseca iz Primorske banovine iselilo se svega pedesetak osoba i to većinom oni koji su u Americi imali rodbinu.¹⁰⁷ Četiri godine poslije, prekooceansko emigriranje je potpuno prestalo. Primjerice, spominje da je nedavno tridesetak putnika otputovalo za Južnu Ameriku, skoro sve su bile žene i mala djeca iseljenika koji se od prije nalaze u Južnoj Americi.¹⁰⁸ Međutim, situacija u Dalmaciji uopće nije bila toliko ekonomski stabilna da bi to moglo usporiti iseljavanje. Velika ekonomska kriza je nastala u Novom svijetu te je tamošnja loša ekonomska situacija prvenstveno utjecala na pad zanimanja za rad u tim državama. U Europi je gospodarsko stanje bilo vrlo slično pa su migracije uglavnom stale.

Dalmacija je i dalje imala demografski rast, ali on bi bio veći da nije bilo snažnog iseljavanja. Unatoč visokom natalitetu i sve manjem mortalitetu, broj stanovnika je porastao za oko 70 000, a tisuće su Dalmatinaca svake godine odlazile.¹⁰⁹

Prema anketi iz 1939., u dvije trećine kotareva u Banovini Hrvatskoj nije bilo dovoljno hrane za prehranu. Bila je procjena da normalna godišnja potrošnja u Kraljevini treba biti 365 kg žitarica (pšenice i kukuruza zajedno) godišnje po jednom stanovniku. Međutim, ruralno

¹⁰⁵ Mimica, Bože. *Dalmacija u 20. stoljeću*, Naklada Vitagraf, Rijeka; Mozaik knjiga, Zagreb; Gradski muzej, Omiš: 2004. 61. str.

¹⁰⁶ *Novo doba*, god. XII., br., 22. kolovoz 1929., 8. str.

¹⁰⁷ *Novo doba*, god. XIV., br. 181., 5. kolovoz 1931., 5. str.

¹⁰⁸ *Jadranski dnevnik*, god. II., br. 261., 8. studeni 1935., 6. str.

¹⁰⁹ Gelo, Jakov. *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. g.*, Globus, Zagreb: 1987. 190. str.

stanovništvo u Dalmaciji trošilo je mnogo manje od 250 kg godišnje, što dokazuje da je trajna pothranjenost i dalje bila široko prisutna.¹¹⁰

3.1. Brač

Stvaranjem Kraljevine SHS srednja Dalmacija postala je jadranski centar države. Split je bio najveći grad na moru, a njegova luka najprometnija u državi. Međutim, na Braču je situaciju ostala ista kao i u prethodnim desetljećima. Nakon rata nastavilo se masovno iseljavanje s Brača. Tisuću Bračana, tj., 36% svih iseljenika preselilo je u Čile. Tada je središnji te dio zemlje oko glavnog grada Santiaga postao najviše atraktivan za naseljavanje.¹¹¹ Uz prekooceansko iseljavanje, otočani su sve više odlazili živjeti u Split.¹¹²

U novinama iz dvadesetih godina pronalazimo vijesti o povratnicima iz Magallanesa. Jedan od njih je i Bračanin Vicko Damjanović, rodom iz Škripa koji se nakon 23 godine života u Punta Arenasu vratio se u Dalmaciju i sa svojom obitelji nastanio u Splitu.¹¹³

Agronom Stanko Ožanić je za *Novo doba* napisao članak „Bilješke o poljoprivredi“ u kojem spominje situaciju na otoku Braču. Predlagao je da se u sva 22 mjesta: Supetar, Selca, Novo Selo, Povlje, Pučišća, Gornji Humac, Donji Humac, Praznica, Škrip, Dol, Postira, Splitska, Supetar, Nerežišća, Dračevica, Blaca, Milna, Bobovišća, Ložišća, Mirca, Sutivan, Murvica i Bol, održe predavanje, praktično pokaže i obave razgovori o obnovi poljoprivrede. Međutim, Bračani su i dalje odlazili i većina je zapustila svoja polja. Težaci su na kraju odlučili odseliti. U kakvoj se lošoj situaciji nalazio Brač, Ožanić je napisao: „[...] čudo je, da se sav Brač, već do sada nije raselio i opustio. Sve bi se moglo popraviti da je znanja“.¹¹⁴

Zbog prenapučenosti i krša Brač je od svih dalmatinskih otoka bio najsiromašniji. Glavna ekonomska grana bračkog težaka i dalje je bila proizvodnja vina koje već godinama ima vrlo niske cijene te se od toga ne može živjeti. Gospodarsko otoka je propadalo. Iako je krševit, bilo je i oranica na kojima se moglo imati dovoljno žitarica i krumpira za cijelu godinu. Međutim, oranice su od početka Prvog svjetskog rata neobrađene jer je zemlja pretvrda, a

¹¹⁰ Goldstein, Ivo. *Povijest 21: Hrvatska povijest*, Europapress holding, Zagreb: 2008. 350. str.

¹¹¹ Derado, Klement, Čizmić, Ivan. *Iseljenici otoka Brača*, Brački zbornik, Sv. 13., Zagreb: 1982. 29-31. str.

¹¹² *Novo doba*, god. XXII., br. 17., 20. siječanj 1939., 6. str.

¹¹³ *Novo doba*, god. IX., br. 11., 15. siječanj 1926., 2. str.

¹¹⁴ *Novo doba*, god. XIII., br. 221., 11. rujan 1930., 3. str.

stanovnici niti ne posjeduju potreban alat. Nepoznati autor teksta smatra da bi nadležna vlast trebala pomoći otoku.¹¹⁵

Prvi turisti su se pojavili na Braču tridesetih godina 20. stoljeća. Bračani su tražili da im se poveća broj parobrodskih linija s kopnom s obzirom na to da im je to jedina poveznica. Kao dodatni razlog, navode kako turizam na otoku raste. Žalili su se da su imali više parobrodskih veza prije Prvog svjetskog rata kada dolazak stranaca nije postojao.¹¹⁶

Inženjer Željko Macan posjetio je Brač 1936. godine. Navodi kako je Sutivan nekada imao 2500 stanovnika, sada tek oko 1000. Novac koji šalju iseljenici glavni je izvor prihoda otočana, a svaka obitelj ima barem dvije osobe koje su iselile u Novi svijet. Zbog loših poljoprivrednih uvjeta ribarstvo je postajalo sve češće zanimanje, a stoke je bilo vrlo malo u odnosu na broj stanovnika.¹¹⁷

Tablica 3. Proizvodnja vina na Braču, prema izvještajima Trgovačke komore u Splitu, izgledala je ovako:

1858. – 63 800 hl	1898. – 100 000 hl	1938. – 27 600 hl
-------------------	--------------------	-------------------

Dakle, uočljiv je golem pad u međuratnom razdoblju.

Vinske bolesti, klauzula, mobilizacija i iseljavanje rezultirali su zapuštanjem poljoprivrede pa je bračko vinogradarstvo 1938. godine proizvodilo samo 43% hektolitara vina u odnosu na 80 godina ranije.¹¹⁸

Velika ekonomska kriza smanjila je iseljavanje. U odnosu na dvadesete godine, tridesetih godina je emigriranje palo za 80%. Čile je i dalje primao najviše bračkih iseljenika, ali u ovom razdoblju samo oko 150. Tada je prestalo prekooceanske iseljavanje te je zabilježeno dosta povratnika, naročito iz SAD-a.¹¹⁹ Brač je u međuratnom razdoblju doživio veliki demografski pad. Od skoro 23 000 stanovnika 1910. godina, 21 godinu poslije imao je 17 331 stanovnika, a nakon Drugog svjetskog rata 14 664 što je 1000 manje osoba od popisa

¹¹⁵ *Jadranski dnevnik*, god. III., br. 148., 27. lipanj 1936., 12. str.

¹¹⁶ *Jadranski dnevnik*, god. II., br. 214., 13. rujan 1935., 5. str.

¹¹⁷ Bičanić, Rudolf. *Kako živi narod: život u pasivnim krajevima, knj. II.*, Gospodarska sloga, Zagreb: 1936. 130-131. str.

¹¹⁸ Ožanić, Stanko. *Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti*, Društvo agronoma NRH, Podružnica Split, Split: 1955. 165. str.

¹¹⁹ Derado, Klement, Čizmić, Ivan. *Iseljenici otoka Brača, Brački zbornik, Sv. 13.*, Zagreb: 1982. 34-35. str.

iz 1857. godine.¹²⁰ Otok je nepovratno izgubio tisuće mladih, zdravih i sposobnih ljudi koji su umjesto života u rodnom kraju zbog loše ekonomske situacije odlučili krenuti ispočetka u novim zemljama i uz to financirati obitelj koja je ostala kod kuće.

3.2. Omiško područje

Nakon Prvog svjetskog rata, kada su se vojnici vratili kućama, trebalo je obnoviti lozu koja je u međuvremenu propala. Međutim, za sadnju loze s novom podlogom trebalo je čekati od 4 do 5 godina. Dio stanovnika Omiša i okolice počeo se baviti pomorskom trgovinom, a drugi su išli u Zagoru gdje su zemlju zasijavali žitaricama i krumpirom. Tijekom 1919. i 1920. godine, dvadesetak Mimičana odlazi u Novi svijet, većina na jug Čilea. Oni koji su tada otišli nisu se obogatili u novim sredinama, a dio emigranata je umro zbog neimaštine. Dvadesetih godina na predjelu Ivašnjak kopala se tupina za proizvodnju cementa. Kao i za većinu tvornica u Omišu, inicijatori i organizatori su bili Talijani koji su tupinu parobrodima vozili za Italiju. Muškarci iz cijele Rogoznice su tu radili sve do tridesetih godina kada je izmišljen takozvani umjetni cement te nije bilo potrebe za kopanjem tupine.¹²¹

Omiš se u međuratnom periodu razvijao. Uz tvornice koje su nastale prije rata, osnivane su nove. Grad je dobio kino, imao je gradsku glazbu, sportska udruženja, česte parobrodske veze sa Splitom te su počeli dolaziti prvi turisti.¹²² Bračani su dolazili u Omiš radi trgovine sa seljacima iz Zagore.¹²³ Godine 1931. Omiš je imao 1854 stanovnika što je rast od 80% u odnosu na početak stoljeća. Industrijalizacija je dovela do zapošljavanja sve većeg broja lokalnog življa te je Omiš postao grad ribara, radnika, ali i vrlo imućnih osoba. Kada su se egzistencijalni problemi većinom riješili, politika je sve više zanimala stanovništvo. Iseljavanje je tijekom dvadesetih i tridesetih godina prestalo te su emigrirali pojedinci koji su u Novi svijet odlazili kako bi se sjedinila obitelj.¹²⁴ Prilikom krađe u trgovini u Omišu u vlasništvu Jakše Mimice uz otuđenu robu, ukradeno je 2500 dinara, ali i 20 čileanskih i 2 urugvajskih pesosa. Može se

¹²⁰ Derado, Klement, Čizmić, Ivan. *Iseljenici otoka Brača, Brački zbornik, Sv. 13.*, Zagreb: 1982. 57. str.

¹²¹ Mimica, Miro, Mimica, Vid. *Knjiga općena*, Vjesnik, Zagreb: 1972. 95-100. str.

¹²² Tomasović, Jakov. *Omiš*, Izdanje knjižare Tomasovića u Omišu, Omiš: 1926. 14. str.

¹²³ Isto: 12. str.

¹²⁴ Stanić Griša, Josip. *Radnički pokret i socijalistička revolucija na području Omiša: 1900.-1950.*, Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split: 1983. 184. str.

pretpostaviti da su pesosi bili poslani iz Južne Amerike obiteljima emigranata ili da su povratnici koristili valute iz zemalja gdje su boravili.¹²⁵

Priobalna mjesta su se sve više bavila pomorskom trgovinom. Godine 1936. u Mimicama se 25 obitelji bavilo pomorstvom te su posjedovale svoje brodove kojima su trgovali po Dalmaciji. Vinogradarstvo je i dalje bila glavna poljoprivredna aktivnost, ali pomorska trgovina i rad u tvornicama u Omišu stvorile su bolje uvjete života.¹²⁶

¹²⁵ *Novo doba*, god. XIX., br. 4., 7. siječanj 1936., 3. str.

¹²⁶ Stanić Griša, Josip. *Na izvorima povijesti omiške, poljičke i krajiške općine 1911.-1941.*, Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split: 1972. 48. str.

4. Put do Južne Amerike

Pojavom parobroda od sredine 19. stoljeća omogućeno je brže, jeftinije i sigurnije prekontinentalno putovanje. Dotada su se na pretrpanim jedrenjacima prevozili migranti u lošim sigurnosnim i zdravstvenim uvjetima. Uključivanjem parobroda putovanje se moglo preciznije planirati po redu plovidbe, što za jedrenjake nije bilo moguće jer su ovisili o vremenskim prilikama.¹²⁷ Kad je upotreba parnih brodova postala masovnija, putovanje je postalo sigurnije i udobnije te su skraćeni dani putovanja. Iseljenici su za dvadeset dana mogli iz Genove doći u Buenos Aires. Dalmatinci su iz raznih europskih luka krenuli prema Novom svijetu, ali najviše su isplovljavali brodovima iz Trsta. U to doba, Trst je važio za najrazvijeniju luku u Austro-Ugarskoj te je bio glavna baza za velike parobrode. Dan prije polaska na put u svakom mjestu su se organizirali ispraćaji. Obitelj kojoj je član odlazio na put priređivala je dan pred rastanak večeru na kojima su se skupljali mještani. Većina njih je tada posljednji put vidjela svoju obitelj. Dio iseljenika nije mogao financirati svoj put i boravak u novoj zemlji dok se ne zaposli. Mnogi su se zato zadužili pa ih je to dodatno opterećivalo dok nisu vratili dug.¹²⁸ Kad bi iseljenik napuštao svoje rodno mjesto, njega bi ispratila obitelj, prijatelji i većina sumještana. Tako je bilo i u Mimicama gdje se prilikom odlaska sumještana pjevalo:

„Zbogom Punta, zbogom sveti Roče,

zbogom majko, zbogom mili oče.

Ja odlazim put dalekih strana,

u Ameriku, priko oceana.

Ameriko, treći dio svita.

Po tebi se moje drago skita“.¹²⁹

Bože-Natalio Mimica iz mjesta Mimice je kao dvadesetčetverogodišnjak 1901. godine napustio rodni kraj i otišao u pokrajinu Magallanes. Dana 25. kolovoza, napustio je dom i u Omišu se našao s tri prijatelja s prezimenom Kovačić s kojima se zajedno uputio u Čile. Isti dan su brodom *Dinara* stigli u Split gdje su uzeli *pašenj* (unaprijed plaćenu kartu) za Buenos

¹²⁷ Nejašmić, Ivo. *Demogeografija: stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*, Školska knjiga, Zagreb: 2005. 138-139. str.

¹²⁸ Antić, Ljubomir. *Hrvati u Južnoj Americi do 1914. godine*, Stvarnost i Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, 1991. 25-26. str.

¹²⁹ Mimica, Miro, Mimica, Vid. *Knjiga općena*, Vjesnik, Zagreb: 1972. 418. str.

Aires koja je iznosila 100 fiorina. Iz Splita su brodom *Vitez* došli u Trst, a zatim su vlakom išli u Genovu gdje ih je kompanija smjestila u hotel. Cijeli dan su proveli u razgledavanju grada. Sutradan su se ukrkali na španjolski brod *Satustergui* s kojim su prvo pristali u Barcelonu na šest sati. Iduće luke bile su Gibraltar i Cadiz gdje su ostali cijeli dan kako bi se brod opskrbio ugljenom za daljnju plovidbu. Nakon dvadesetak dana plovidbe Atlantskim oceanom stigli su u Buenos Aires 24. rujna i tu su četiri dana čekali brod za Punta Arenas. Tijekom plovidbe prema jugu Čilea, jedan dan su boravili na Falklandskim otocima gdje su im nudili da ostanu raditi uz dnevnicu od 5 pesosa što nisu prihvatili. U Punta Arenas su stigli 5. listopada i tu su proveli sljedeća tri dana u posjećivanju rodbine i prijatelja. Malim brodom *Antonio Diaz* plovili su za Porvenir, ali za prebaciti se na kopno morali su se ukrcati na male čamce. Nije poznato koji je razlog ovom presjedanju, ali dalje se u tekstu spominje kako je bilo puno snijega. Stoga se može pretpostaviti da je uvala bila djelomično zaleđena i nije bila pogodna za pristajanje broda. Cijelo putovanje je trajalo ukupno 45 dana, a putnici su plovili preko Italije, Španjolske, Argentine, Falklandskih otoka i na kraju su stigli na Ognjenu zemlju.¹³⁰

Ovlašteni agent prekooceanskih putovanja Josip Riboli nudio je preko oglasa u novinama cijene za šest odredišta 1907. godine. Od njegovih šest odredišta, tri pristaništa su bila u Južnoj Americi. Polazište je bilo iz Splita, gdje se i sam agent nalazio.

Split - Buenos Aires	180 kruna
Split - Punta Arenas	335 kruna
Split - Antofagasta	510 kruna

U svibnju 1907. godine hektolitar vina se prodavao po 48 kruna te je po toj računici jedna karta do Buenos Airesa vrijedila kao 3,7 hektolitara vina, do Punta Arenasa točno 7, a do Antofagaste 10,6 hektolitara vina. Ovakva situacija je bila podnošljiva za prosječnog dalmatinskog težaka za razliku od iduće godine kada se hektolitar vina mogao nabaviti za cijenu od 20 do 26 kruna.¹³¹ Riboli je 1908. godine u novinama davao oglase u kojima su prikazane cijene prijevoza. Brodske karte su postale jeftinije za Buenos Aires i Antofagastu, dok je za Punta Arenas cijena ostala ista.

Split - Buenos Aires	165 kruna
----------------------	-----------

¹³⁰ Mimica, Miro, Mimica, Vid. *Knjiga općena*, Vjesnik, Zagreb: 1972. 177. str.

¹³¹ Antić, Ljubomir. *Hrvati u Južnoj Americi do 1914. godine*, Stvarnost i Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, 1991. 26. str.

Split - Punta Arenas 335 kruna

Split - Antofagasta 425 kruna

U cijenama je bila uključena opskrba od luke iz koje polazi prekooceanski brod. Putnicima se preporučivalo da se konzultiraju s agentom kako bi bili što bolje pripremljeni za put. Polazak iz Splita je bio krajem svakog tjedna.¹³²

Do početka 1910. godine agent Riboli je nudio istu cijenu za odredišta u Južnoj Americi.¹³³ Iduće godine u novima se navodi da agent Riboli radi za kompaniju *Austro-Americana*. Za razliku od prethodnih godina, tada više nije imao cijene za čileanske luke nego je od južnoameričkih gradova ostavio samo Buenos Aires za koji je cijena brodske karte porasla na 209 kruna.¹³⁴

Austro-Ugarska Monarhija nije vodila evidenciju o iseljavanju iz zemlje. Odlazak Dalmatinaca u Novi svijet odvijao se stihijski jer nije postojala određena iseljenička politika. Tek je godinu dana prije izbijanja Prvog svjetskog rata donesen zakon o zaštiti izrabljivanja emigranata u stranim državama. Trebalo je zaustaviti odlazak mlađih od 16 godina i smanjiti djelovanje agenata za iseljavanje tako što bi im se od svake prodane karte uzimalo 10 kruna koje bi bile uplaćene državi.¹³⁵ Iako je Austro-Ugarska imala konzulate u Argentini i Čileu, za obavljanje tih poslova bile su imenovane osobe iz Austrije što je kod hrvatskih iseljenika izazivalo negodovanje. Nisu znali hrvatski jezik, kasno su otvarali konzulate u hrvatskim kolonijama, a prema Hrvatima su bili neljubazni i nezainteresirani. U Punta Arenasu je 1903. godine otvoren austro-ugarski konzulat i to nakon brojnih pisama upućenih veleposlaniku u Santiagu.¹³⁶ Država nije vodila brigu o svojim iseljenicima, Dalmacija nije bila jedino područje masovnog emigriranja, a kad se vlada djelomično uključila u taj problem, započeo je Prvi svjetski rat. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca imala je drugačiji stav prema iseljeništvu. Tri godine nakon formiranja države, donesen je Zakon o iseljavanju, a u listopadu 1922. godine osnovan je Generalni iseljenički komesarijat koji je vodio evidenciju o iseljavanju i brigu o tim ljudima.¹³⁷

¹³² *Duje Balavac*, god. I., br. 4., svibanj 1908., 1. str.

¹³³ *Duje Balavac*, god. III., br. 12., siječanj 1910., 2. str.

¹³⁴ *Duje Balavac*, god. IV., br. 7., travanj 1911., 14. str.

¹³⁵ Antić, Ljubomir. *Hrvati u Južnoj Americi do 1914. godine*, Stvarnost i Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, 1991. 18–20. str.

¹³⁶ Isto: 21–22. str.

¹³⁷ Jonjić, Pavao, Laušić, Ante. *Izvešća Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu: 1922. - 1939.*, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, 1998. 8-9. str.

Useljenički zakon u Čileu nije stavljao limit na dob useljenika, ali je zahtijevao da imigranti budu pismeni, zdravi i sposobni za rad. Žene i djeca mogli su se useliti samo na poziv rodbine. U slučaju kad se žena useljavala bez takvog poziva, morala je predložiti ugovor o zaposlenju.

Čile je imao liberalni ustav koji je svima jamčio:

1. jednakost pred zakonom (u Čileu nema povlaštenih klasa);
2. jednaku razdiobu poreza na imovinu;
3. pravo sastajanja i udruživanja bez prethodne dozvole;
4. slobodu nastave;
5. slobodu vjere (rimokatolička vjera je državna, no druge vjeroispovijedi uživaju jednaka prava);
6. slobodu tiska bez preventivne cenzure¹³⁸

Buenos Aires je mnogim Dalmatincima bio prvo useljeničko odredište u Južnoj Americi odakle će se kasnije dio njih uputiti u pokrajinu Magallanes.¹³⁹ Argentina i Brazil su imali useljeničke zakone kojima se poticalo doseljavanje. Urugvaj je stvarao prepreku siromašnim doseljenicima jer su prilikom ulaska u zemlju morali posjedovati 500 dolara, ali za razliku Čilea pismenost nije bila obavezna.¹⁴⁰

Parobrodsko društvo *Pacific Line* je u splitskim novinama dalo oglas u kojem se navodilo kako 10. listopada 1926. godine iz francuskog grada La Pallice polazi brod za Punta Arenas s tim da staje u Montevideu. Nisu objavili cijene nego su se putnici morali informirati u predstavništvu *Royal Mail Line* u Splitu koje se nalazilo na Dioklecijanovoj obali.¹⁴¹

Brodarsko društvo *Navigazione Generale Italiana* je u listu *Novo doba* dalo oglas u kojem se navodi kako se može brže doći do Čilea. Putnike je prevezio parobrod *Napoli* koji krenuo iz Genove te je kroz Panamski kanal išao izravno u Antofagastu. Put je trajao 36 dana i smatralo se da iseljenici na ovakav način uštede trećinu cjelokupnog troška jer nisu morali ići preko Buenos Airesa odakle bi kroz Argentinu kopneno putovali u Čile. Informacije o putu i kupnja karata obavljali su se u Jadransko-podunavskoj banci u Splitu.¹⁴²

¹³⁸ Antić, Ljubomir. *Hrvati u Južnoj Americi do 1914. godine*, Stvarnost i Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, 1991. 188. str.

¹³⁹ Isto: 31. str.

¹⁴⁰ Isto: 39. str.

¹⁴¹ *Novo doba*, god. IX., br. 213., 15. rujna 1926., 5. str.

¹⁴² *Novo doba*, god. VIII. br. 44., 21. veljače 1925., 5. str.

Navigazione Generale Italiana je imala dva prekooceanska parobroda za Južnu Ameriku. Oba broda su kretala iz Genove. Brod *Giulio Cesare* plovio je prema atlantskim lukama Južne Amerike: Rio de Janeiru, Santosu, Montevideu i Buenos Airesu. Putovanje je trajalo 14 dana, što je bilo kratko s obzirom na prijašnje trajanje. Brod *Taormina* je prvo uplovljavao u Colon (Panama), a potom je kroz Panamski kanal pristajao u tihooceanske luke Južne Amerike: Callao (Peru), Iquique (Čile), Antofagasta i Valparaiso. Karte su se prodavale u podružnici *Transoceanik Jugoslavensko d.d. za putovanja i prijevoze* koja se nalazila u Splitu na Francuskoj obali.¹⁴³ Nije bilo direktnog prijevoza za jug Čilea.

Tijekom dvadesetih godina za Južnu Ameriku i Čile najviše su putnika prevezle brodske kompanije: *Navigazione Generale Italiana*, *Cosulich Line* i *Royal Mail Company*.¹⁴⁴ Iste kompanije su i tridesetih godina prevozile najveći broj putnika za Čile, jedino je *Navigazione Generale Italiana* postala kompanija *Italia*. Tada je broj putnika bio dosta manji nego u prošlom desetljeću jer je to razdoblje kada prekooceanske migracije više nisu bile aktualne.¹⁴⁵

Sam pothvat iseljavanja u nepoznato bio je težak i riskantan za sve migrante, a za mnoge od njih je bio još i teži jer su sa sobom nosili teret duga iz svog kraja. Austro-Ugarska nije bila zainteresirana za problem iseljavanja za razliku od Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Južnoameričke zemlje su bile otvorene i poticale su doseljavanje. Prema oglasima brodskih društava, očito je da potražnja emigranata za Punta Arenas nije bila u tolikoj mjeri zastupljena kao za Buenos Aires i Antofagastu. Nije uvijek postojala direktna linija koja je vodila za jug Čilea, nego se moralo ići preko drugih luka, prvenstveno Buenos Airesa.

¹⁴³ *Novo doba*, god. XI., br. 218., 5. rujan 1928., 5. str.

¹⁴⁴ Jonjić, Pavao, Laušić, Ante. *Izvešća Iseljeničkog komesarijata u Zagrebu: 1922. - 1939.*, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, 1998. 177-182. str.

¹⁴⁵ Isto: 183–186. str.

5. Pokrajina Magallanes

Pokrajina Magallanes, službenim nazivom Magallanes y Antartica Chilena, najveća je i najjužnija čileanska regija čiji su današnji naziv i granice utvrđeni 1974. godine. Površina joj je 132 034 km², a početkom 21. stoljeća imala je 151 869 stanovnika. Nalazi se zapadno od čileansko-argentske granice, na obali Tihog oceana gdje su brojni otoci zajedno sa otočjem Ognjene zemlje. Pokrajina Magallanes se dijeli na provincije Magallanes, Ognjena zemlja, Ultima Esperanza i Antartica. Čile polaže pravo na područje Antartike od 1 250 000 km², ali se ne ubraja u definirani teritorij regije. Zapadno od Anda, ovo područje jedno je od najneugodnijih na svijetu: hladno i kišno, a godišnje temperature su od 2°C do 13°C. Istočno od Anda prostiru se suhe ledenjačke doline i pašnjaci gdje je razvijeno ovčarstvo. Od 1945. godine iskorištavaju se nalazišta nafte u Magellanovu prolazu tj. Ognjenoj zemlji što je ekonomska baza regije. Glavni grad regije je Punta Arenas.¹⁴⁶

Ognjena zemlja (španjolski: Tierra del Fuego) je otočje na krajnjem jugu Južne Amerike, sastoji se od velikog istoimenog otoka (Isla Grande Tierra del Fuego, 47 993 km²) i velikog broja drugih manjih otoka i otočja. Od južnoameričkog kopna odvaja ga Magellanov prolaz, a od Antartike Drakeov prolaz. Dvije trećine otočja (zapadni, sjeverni i južni dio) pripada Čileu i nalazi se u pokrajini Magallanes y Antartica Chilena. Najveće naselje na čileanskoj strani je Porvenir. Klima je ljeti svježija (u siječnju prosječna temperatura iznosi 10 °C), a zimi je hladna (u srpnju 2°C), te je prosječna godišnja temperatura 6°C. Sjeverni dio otoka je nizak (do 180 metara nadmorske visine) i sastoji se od glacijalnih jezera i travnjaka, dok su zapadni i južni dijelovi planinski s ledenjacima te oskudnom vegetacijom, a na srednjem dijelu nalaze se šume.¹⁴⁷ Prostire se između 48° i 56° južne paralele i jedno je od najjužnijih naseljenih područja na svijetu.¹⁴⁸

Patagonija je najjužniji kopnjeni dio južnoameričkog kontinenta i obuhvaća sjeverni dio pokrajine Magallanes. Leži između Anda na zapadu, rijeke Rio Colorado na sjeveru, Atlantskog oceana na istoku i Magellanova prolaza na jugu, Ognjena zemlja se također svrstava u Patagoniju. Ime je dobila prema Patagoncima, zbirnom nazivu za nomadska domorodačka indijanska plemena (Tehuelči, Puleči, Ona, Jamana i Alakaluf) koja su se bavila ribolovom i

¹⁴⁶ Vujić, Antun. *Enciklopedija: opća i nacionalna: u 20 knjiga: XII. knjiga: Ku – Ma*, PRO LEKSIS: Večernji list, Zagreb: 2006. 317. str.

¹⁴⁷ Vujić, Antun. *Enciklopedija: opća i nacionalna: u 20 knjiga: XV. knjiga: Np – Pe*, PRO LEKSIS: Večernji list, Zagreb: 2007. 80. str.

¹⁴⁸ Martinic Beros, Mateo. *Breve historia de Magallanes*, Universidad de Magallanes, Universidad de Magallanes, Punta Arenas: 2002. 9. str.

lovom. Obala se pretežno sastoji od klifova, a prevladava nisko raslinje. Punta Arenas je jedini veći grad u čileanskom dijelu Patagonije, ali i jedini veliki grad na samom jugu kontinenta.¹⁴⁹ Klima je surova, hladna, vjetrovita i kišovita, a često i olujna.¹⁵⁰ Prilikom gradnje postolja za jedan svjetionik, koja je trajala 345 dana, radnici su vidjeli potpuno sunce samo tijekom 5 dana. Brzina vjetra iznosila je oko 170 km na sat, a valovi su znali dosežati do samog vrha otočića.¹⁵¹

Nakon što je prezimio u Patagoniji, Ferdinand Magellan je nastavio put te je otkrio prolaz na krajnjem jugu južnoameričkog kontinenta koji spaja Atlantski i Tihi ocean, a koji se danas po njemu zove. Magellanov prolaz je dug oko 560 km, nalazi se između Patagonije i Ognjene zemlje, a širok je između 4 i 24 kilometara.¹⁵² Kada je Magellan sa četiri broda; *Trinidad*, *San Antonio*, *Concepcion* i *Victoria* uplovio u tjesnac početkom studenog 1520. godine, vidio je kako domorodci zbog hladnoće stalno održavaju vatru na kopnu, zbog čega je najjužniji dio novootkrivenog kontinenta dobio ime Ognjena zemlja.¹⁵³ Najstariji zabilježeni toponim Ognjena zemlja nalazi se na karti Diega Ribera iz 1529. godine na kojoj je i tjesnac označen kao Magellanov prolaz.¹⁵⁴ Kada su Argentina 1816. i Čile 1818. godine pod vodstvom generala Josea de San Martina dobile nezavisnost, južni dijelovi kontinenta nisu tada pripadali novoosnovanih zemljama.¹⁵⁵ Iako su moreplovci prolazili ovim područjem sve do 19. stoljeća, južni i jugozapadni otoci nisu bili istraženi. Zahvaljujući britanskim ekspedicijama sa kapetanom Robertom FitzRoyom i istraživačem Phillipom Parkerom Kingom od 1826. do 1832. godine ti su dijelovi postali poznatiji drugima. S obzirom na to da su istraživači bili iz Britanije, većina otoka na jugu i zapadu dobili su uglavnom engleska imena.¹⁵⁶ Tek je tijekom četrdesetih i pedesetih godina 19. stoljeća, Čile počeo širiti svoj teritorij prema jugu što je dovelo do napetih odnosa s Argentinom.¹⁵⁷ Granica između Argentine i Čilea u Patagoniji i na

¹⁴⁹ Vujić, Antun. *Enciklopedija: opća i nacionalna: u 20 knjiga: XV. knjiga: Np – Pe*, PRO LEKSIS: Večernji list, Zagreb: 2007. 284. str.

¹⁵⁰ Vujić, Antun. *Enciklopedija: opća i nacionalna: u 20 knjiga: IV. knjiga: Ca – Da*, PRO LEKSIS: Večernji list, Zagreb: 2005. 258. str.

¹⁵¹ Antić, Ljubomir. *Hrvati u Južnoj Americi do godine 1914.*, Stvarnost i Institut za migracije i narodnosti, Zagreb: 1991. 247. str.

¹⁵² Vujić, Antun. *Enciklopedija: opća i nacionalna: u 20 knjiga: XII. knjiga: Ku – Ma*, PRO LEKSIS: Večernji list, Zagreb: 2006. 318. str.

¹⁵³ Martinic Beros, Mateo. *La tierra de los fuegos: historia, geografía, sociedad, economía*, Artegraf, Punta Arenas: 1982. 17-19. str.

¹⁵⁴ Isto: 24. str.

¹⁵⁵ Cravetto, Enrico. *Povijest 13: Napoleon, restauracija i revolucionarna kretanja (1800. – 1848.)*, Europapress holding, Zagreb: 2008. 440-441. str.

¹⁵⁶ Martinic Beros, Mateo. *La tierra de los fuegos: historia, geografía, sociedad, economía*, Artegraf, Punta Arenas: 1982. 27. str.

¹⁵⁷ Vujić, Antun. *Enciklopedija: opća i nacionalna: u 20 knjiga: IV. knjiga: Ca – Da*, PRO LEKSIS: Večernji list, Zagreb: 2005. 260. str.

Ognjenoj zemlji je dogovorena tek ugovorom koji je 23. srpnja 1881. godine potpisan u Buenos Airesu.¹⁵⁸

Od sredine 19. stoljeća Čile je na jugu zemlje formirao Teritorij Magallanes koji je tijekom idućih sedam desetljeća bio područje koloniziranja tj. naseljavanja. Krajem dvadesetih godina 20. stoljeća, kada je useljavanje prestalo, Magallanes dobiva status provincije. Tada je definitivno potvrđena čileanska nadležnost nad južnim i zapadnim otocima koji pripadaju arhipelagu Ognjene zemlje. Administrativnom reformom iz 1974. godine, formirana je pokrajina Magallanes s novim unutarnjim regionalnim podjelama.¹⁵⁹ Kroz cijelo ovo razdoblje nije se značajno mijenjalo područje pokrajine Magallanes te su se sve ove promjene odvijale na nižim administrativnim razinama.

Punta Arenas se nalazi na sredini Magellanova prolaza na poluotoku Brunswick. Čileanska vlada je u rujnu 1843. godine na jugu zemlje osnovala tvrđavu *Bulnes*, 50 kilometara južnije od današnjeg glavnog grada pokrajine Magallanes. Lokacija nije bila pogodna za svakodnevni život jer nije bilo pitke vode. Tvrđava je osnovana kao kolonija za kriminalce iz cijele zemlje. Međutim, kako su tvrđavu napadali domorodci iz plemena Alakalufa, šest godina poslije promijenjena je lokacija kolonije na mjesto današnjeg Punta Arenasa i podignuta je vojna stanica koja je postojala radi onemogućavanja bijega zatvorenika. S vremenom su se kraj vojne stanice počele praviti drvene barake za stanovanje što je dovelo do formiranja mjesta Punta Arenasa vladinim dekretom 1853. godine kojim je ukinuta „kaznena kolonija“. To se tada ipak nije dogodilo jer su zatvorenici tu bili zatvarani sve do 1891. godine. Budući da je grad podignut na izbočenom dijelu koji se prema moru pretvara u pjeskoviti teren, dobio je ime Punta Arenas – *Pješčani rt*. Na početku zlatne groznice tu je bilo oko 800 ljudi, a kroz iduća dva desetljeća doživjet će višestruki demografski rast koji će zauvijek obilježiti jug Čilea.¹⁶⁰ Iako je bilo nekoliko Hrvata prije zlatne groznice na ovom području, nije poznato koji su ih razlozi doveli na jug Patagonije jer tada nije postojao jasan razlog koji bi privlačio doseljavanje. Radi se o pojedincima kojima su poslovi bili vezani za more; od istraživanja pomorskih puteva, pilotiranju brodova, lova na tuljane i ribarenje. Matija Paravić iz Hrvatskog primorja je bio angažiran u vjerskom udruženju čiji je cilj bio evangelizirati domorodce na ovom području.¹⁶¹

¹⁵⁸ Martinic Beros, Mateo. *La tierra de los fuegos: historia, geografía, sociedad, economía*, Artegraf, Punta Arenas: 1982. 206. str.

¹⁵⁹ Isto: 181. str.

¹⁶⁰ Derado, Klement, Čizmić, Ivan. *Iseljenici otoka Brača, Brački zbornik, Sv. 13.*, SIZ za kulturu općine Brač, Zagreb: 1982. 80-81.str.

¹⁶¹ Antić, Ljubomir. *Hrvati u Južnoj Americi do godine 1914.*, Stvarnost i Institut za migracije i narodnosti, Zagreb: 1991. 245–248. str.

Sve do početka traganja za zlatom na jugu Čilea nema zabilježenih osoba iz srednje Dalmacije, ali zbog potrage za zlatom idućih desetljeća njihova brojnost bit će velika i primjetna u cijeloj pokrajini.

5.1. Zlatna groznica

Zlato se na jugu Čilea počelo tražiti 1869. godine u rijeci Río de las Minas koja se u Punta Arenasu ulijeva u more. Ta činjenica nije bila dovoljno poznata van lokalnog područja.¹⁶² U rujnu 1884. godine na atlantskoj obali na jugu Patagonije kod rta Virgenes nasukao se francuski parobrod *Arctique*. Kada je iz Punta Arenasa došla pomoć za nasukani brod u pješčanim nanosima na lokaciji Zanja a Pique pronađeno je zlato. Vijest se brzo širila pa su kroz nekoliko mjeseci počeli dolaziti tragači željni brze i velike zarade.¹⁶³ Međutim, bilo je tragača za zlatom i nekoliko godine prije. Kada je južno od Patagonije u Ognjenoj zemlji ekspedicija čileanske mornarice, koju je vodio poručnik Ramon Serrano Montaner 1879. godine pronašla zlatni pijesak, pojavili su se prvi tragači zlata. Već dvije godine kasnije Hrvati su suvlasnici jednog rudnika.¹⁶⁴ Riječ je o dva brata iz Krasice kraj Bakra čija je obitelj u Punta Arenasu bila od 1876. godine, prije zlatne groznice.¹⁶⁵

Priče o pronalasku zlata kod rta Virgenes doznao je i Julius Popper, Rumunj židovskog podrijetla. Organizirao je dolazak prve veće grupe kopača na Ognjenu zemlju, među kojima je bilo i Bračana. Rodio se u Bukureštu 1857. godine, studirao je u Parizu nakon čega je putovao svijetom da bi se naselio u Južnoj Americi. Odlazi u Ognjenu zemlju kako bi istražio teren i zanimao se za nalazišta zlata. Potom je u Buenos Airesu osnovao društvo za iskorištavanje zlatnih nalazišta čija je baza bila u Ognjenoj zemlji. U novinama je dao oglas gdje traži 16 snažnih mladića koji su spremni poći u ekspediciju za istraživanje Ognjene zemlje.¹⁶⁶ Popper je u Buenos Airesu odlazio na mjesta gdje su stizali imigranti koji su tražili poslove, a među njima je bilo i Hrvata. Kao inženjer rudarstva pretpostavljao je i da se na ostalim usjecima, kao što su na rtu Virgenes, nalazi zlato.¹⁶⁷ Sam je konstruirao stroj na paru koji je dovlačio vodu iz

¹⁶² Martinic Beros, Mateo. *Punta Arenas en su primer medio siglo: 1848-1898*, Vanic Ltda, Punta Arenas: 1988. 146. str.

¹⁶³ Isto: 234. str.

¹⁶⁴ Antić, Ljubomir. *Hrvati u Južnoj Americi do godine 1914.*, Stvarnost i Institut za migracije i narodnosti, Zagreb: 1991. 272. str.

¹⁶⁵ Isto: 248. str.

¹⁶⁶ Isto: 273. str.

¹⁶⁷ Martinić Beroš, Mateo. *Hrvati u Magallanesu, na krajnjem jugu Čilea*, Književni krug, Split: 1997. 17. str.

oceana u jedan bazen, odakle se voda puštala u drvene žljebove u kojima se pročišćavao pijesak. U žljebovima su bile poprečne kovinske ploče u čija je udubljenja, zbog veće specifične težine, upadalo zlato. Imao je radnike koji su za njega izrađivali zlatni novac u logoru Paramo i Buenos Airesu.¹⁶⁸

Godine 1887. Popper je vodio ekspediciju sa 16 radnika, 2 inženjera i 64 konja. Među 16 radnika bio je Matij Mihaić, rođen 1864. godine u Pučišćima na Braču. Nije htio služiti vojsku i stoga se 1883. godine odselio u Buenos Aires gdje je teško živio. Već trećeg dana ekspedicija je naišla na skupinu domorodaca s kojima su se sukobili i porazili ih. Tijekom 28 dana, koliko im je trebalo da dođu na Ognjenu zemlju, svakodnevno su imali okršaje sa autohtonim plemenima. Kad su došli na otok, smjestili su se na drugu stranu Ognjene zemlje gdje je trebao doći brod sa hranom. Nisu imali namirnica pa su svakih osam dana ubijali jednog konja što je bilo dovoljno za nahraniti ekspediciju. Domorodci su ih često napadali iz zasjede kako bi im uzeli hranu koju su nosili. Nadali su se dolasku broda, a kada su odustali, zapalili su vatru na obali otoka prema Punta Arenasu koji se nalazi na drugoj strani Magellanova prolaza. To ih je spasilo i došla im je tražena pomoć. Ekspedicija je trajala 3 mjeseca i 18 dana tijekom kojih su pronalazili zlato. Iz Punta Arenasa su se vratili u Buenos Aires gdje im je Popper platio njihovo sudjelovanje u ekspediciji na kojoj su otkrili nalazišta zlata te im je obećao da će ih postaviti za nadglednike nalazišta zlata ako budu ponovno išli s njim. Mihaić je bio jedini iz prošle grupe koji je opet otišao sa Popperom, ovaj put s 28 ljudi. Počeli su tražiti zlato i dosta uspješno su to radili, ali ponovno se dogodio problem s namirnicama jer brod, kao i na prethodnoj ekspediciji, nije stigao do njih već se potopio. Popper je naredio Mihaiću da sa šest ljudi ode u Punta Arenas po hranu. Na putu su imali susret sa domorodcima koji je uz prijetnju vatrenim oružjem završio bez sukoba. Po snijegu i ledu otišao je do Punta Arenasa i vratio se sa 26 volova kako bi se hranili. Zbog sposobnosti i žrtvovanja, Popper je Mihaića imenovao svojim zamjenikom, ali zbog strogosti prema radnicima došlo je do prijepora s Popperom te je zbog toga završio u zatvoru na više od godinu dana. Kada je Popper umro, Mihaić je oslobođen i vraćen mu je sav novac i zlato. Mihaić je kod Poppera radio kao čuvar posjeda i pazio je da druge skupine ne bi tražile zlato na području koje se smatralo Popperovim. Kako bi manje plaćao osiguranje, Popper je na konje stavljao lutke od slame što je tjeralo potencijalne strance koji su planirali na njegovom terenu tražiti zlato. Jednom prilikom, kad je Popper boravio u Buenos Airesu, svi kopači su napustili logor. Organizirao je potjeru i uspio

¹⁶⁸ Antić, Ljubomir. *Hrvati u Južnoj Americi do godine 1914.*, Stvarnost i Institut za migracije i narodnosti, Zagreb: 1991. 275-276. str.

je od pobjeglih radnika oteti 24 kilograma zlata.¹⁶⁹ Tada na jugu kontinenta nisu postojali organi reda te se sve odvijalo na principu po kojem snažniji i brojniji vladaju. Na području cijele Ognjene zemlje nije postojala zakonodavna vlast te je tako Popper imao vlast nad svojim radnicima. Čile je predstavnike zakona (inspektora i četiri čuvara) tek u siječnju 1896. godine stacionirao u Porveniru kao prve osobe nadređene za kontrolu Ognjene zemlje.¹⁷⁰

Bračanin Mate Trebotić-Katanić iz Milne se 1883. godine preselio u Buenos Aires. Četiri godine poslije uključio se u Popperovu skupinu u kojoj je bilo sedamdeset osoba različitih nacionalnosti, među kojima su bila još tri Bračanina: spomenuti Mihaić, Didolić i Vlahović. Zajedno su išli u Paramu (argentinski dio Ognjene zemlje) tražiti zlato. Iduće godine u Punta Arenasu je upoznao Bračane Matu i Jeru Martinića i Juru Šimunovića kojima je zlato također bio motiv dolaska u Magallanes. Također je u Paramu susreo Bračanina Miguela Kačića koji je radio kao konobar u restoranu za kopača zlata. Radi teških uvjeta života i rada, odustao je od traženja zlata te se bavio drugim poslovima u Buenos Airesu da bi se opet vratio traženju zlata kod Poppera. Napušta Poppera i odlazi u Punta Arenas gdje se udružuje sa braćom Pavlom i Franjom Babarovićem te organiziraju lov na losose u kojem su bili vrlo uspješni. Trebotić potom odlazi na južne otoke Ognjene zemlje gdje su se već nalazili Bračani: Pavao Babarović, Ivan Borić, Šime Borić i Marijan Biluš. Pronašli su zlato, ali kako se Mate razbolio, nije imao koristi od pronalaska. Nakon ozdravljenja otišao je sa svojim otočanima: Matom Karmelićem, Matom Martinićem i Tomom Buvinićem na otok Lennox gdje je svako stekao po pet kilograma zlata. Prestao se baviti traženjem zlata pa je s nećakom i još tri iseljenika osnovao brodsku kompaniju koja je zbog gubitaka propala 1896. godine.¹⁷¹

Za Juliusa Poppera radile su dvije osobe iz omiškog područja, tj. iz mjesta Mimice – Jozo i Bariša Mimica. Godine 1888. došli su na područje u Ognjenu zemlju gdje se danas nalazi Porvenir, a tada su tu bile svega dvije kuće dok je u Punta Arenasu bilo do 10 000 ljudi. Otišli su u Paramo i pridružili su se Popperovoj skupini. Njih dvojica su tamo proveli dvije godine nakon čega su se vratili kući sa zlatom. To je izazvalo zanimanje ostalih mještana pa su se i oni uputili u Južnu Ameriku. Međutim, kada su oni došli zlata je bilo manje, pa su oni kojima je bilo teško vratiti se bez ičega ostali tu. Desetak Mimičana je otišlo na jug Čilea krajem 19.

¹⁶⁹ Antić, Ljubomir. *Hrvati u Južnoj Americi do godine 1914.*, Stvarnost i Institut za migracije i narodnosti, Zagreb: 1991. 273-275. str.

¹⁷⁰ Martinic Beros. Mateo. *La tierra de los fuegos: historia, geografía, sociedad, economía*, Artegraf, Punta Arenas: 1982. 68. str.

¹⁷¹ Derado, Klement, Čizmić, Ivan. *Iseljenici otoka Brača, Brački zbornik, Sv. 13.*, SIZ za kulturu općine Brač, Zagreb: 1982. 81.str.

stoljeća, a većina njih predstavljena je u knjizi: *Historia de los Jugoslavos en Magallanes* iz 1943. godine, koju je napisao Luka Bonačić. Kao i ostali tragači, Mimičani su vadili zlato u Paramu i na južnim otocima Ognjene zemlje. Jednom je veliki morski val nanio mnogo zrnaca zlata te je nekoliko ljudi pokupilo 14 kilograma zlata u dva sata. Zlato se tražilo i u manjim rijekama na otoku. Tragači su stajali u vodi do koljena i jednim rešetom hvatali bi vodu i žalo i u tome su tražili zrnca zlata (čipite). Zlato se često tražilo i ispiranjem zemlje. Od skupine koja je došla 90-ih godina, samo su se dvije osobe vratile u Mimice – Pere i Jure.¹⁷²

Marijan Mimica živio je 18 godina pod šatorom i „pretrpio studeni, koliko god čovjek može izdržati“. Ispričao je Lupisu Vukiću kako je jedan potok u blizini Porvenira dobio ime Rio Pivčević: „Neki Splitsanin, Ante Pivčević, išao je na konju i morao preskočiti potok. Konj je skočio i preskočio, a Pivčević pao u potok. Ljudi su taj događaj prepričavali i pravili šale da je potok dobio ime Pivčević“. Životni uvjeti tragača za zlatom bili su loši. Radili su u vodi do pojasa i u blatu do 14 sati na dan. U nedostatku životnih namirnica najviše se konzumiralo meso od životinje gvanako. Ovakav primitivan način eksploatacije zlata potrajat će sve do 1903. godine, otkada se počinje uvoditi moderna tehnologija i mehanizacija.¹⁷³

Popperovi radnici bili su nezadovoljni uvjetima života i svim njegovim naredbama. Tjerao je svoje radnike da pucaju na druge pojedince i skupine koje su istim povodom došli na Ognjenu zemlju. Također mu je bio cilj da sve što radnici zarade potroše u njegovoj kuhinji u sklopu logora. S obzirom na to da čileanska i argentinska vlada na jugu kontinenta nisu imali predstavnike vlasti, Popper je sam određivao kazne. Poticao je da kopači jedni druge špijuniraju, a to je nagrađivao sa 10 peča (pesosa) mjesečno, a za rad u istom razdoblju dobivali su 30 pesosa. Zimi se radilo na obali po 12 sati na dan, dok se ljeti išlo na eksploataciju u unutrašnjost. Tada bi nosili puške i sablje kako bi se mogli obračunati sa domorocima ili sa ostalim grupama koje su tražile zlato. Dalmatinci nisu htjeli pucati na ostale tragače zlata, na što bi Popper vikao: „Koji ste vi Dalmatinci? Gdje vam je dalmatinsko junaštvo? Zar vas je strah?“. Nisu željeli ulaziti u konflikte u kojima se vrlo lako mogao izgubiti život.¹⁷⁴

Godine 1891., dvadesetak Bračana tražilo je zlato, a manji dio odlučio je raditi za Poppera. Jedan dio njih je prije toga živio u Argentini i Urugvaju. Dobivali su 30% od ukupnog dobivenog zlata, a plaćeni su im bili smještaj i hrana koje je ponekad nedostajalo pa su često

¹⁷² Mimica, Miro, Mimica, Vid. *Knjiga općena*, Vjesnik, Zagreb: 1972. 173-175. str.

¹⁷³ Antić, Ljubomir. *Hrvati u Južnoj Americi do godine 1914.*, Stvarnost i Institut za migracije i narodnosti, Zagreb: 1991. 277. str.

¹⁷⁴ Isto: 276. str.

kuhali čaj. Sol se ponekad vadila iz mora, a kruh se rijetko pekao. Kad je Popper umro, skupina se raspala. Dio je otišao u Buenos Aires i Montevideo, a drugi su ostali u potrazi za zlatom. Tražili su udruženi u skupinama po dvoje, troje, petero i više nastavljajući ispiranje zemlje u potrazi za zlatom. Četvorica Bračana: Frane Eterović, Antun Martinić, Santiago Vrsalović i Antun Mladinić, tražili su zlato na više lokacija. Jednom su ih napali Indijanci i jedva su izbjegli smrt. Tražili su i na argentinskom dijelu Ognjene zemlje, a u srpnju 1894. godine otišli su u Punta Arenas. Zasigurno su našli zlato, ali se ne zna u kojim količinama. Iduće godine se Eterović vratio na Brač sa četiri kile zlata i prodavao ga po otoku. Nakon pola godine vratio se u Punta Arenas gdje se oženio i otvorio trgovinu.¹⁷⁵ Popper je kroz cijelo razdoblje uspješno vodio društvo koje je godišnje proizvodilo po 500 kilograma zlata. Čak je pravio zlatni novac na kojem je pisalo njegovo ime i simbol. Umro je 1893. u Buenos Airesu, kada je u Ognjenoj zemlji još vladala zlatna groznica.¹⁷⁶

Najviše tragača za zlatom i rudara bilo je na nepristupačnim otocima jugoistočno od kanala Beagle. Taj je dio Ognjene zemlje bio središte rudarstva u Magallanesu te se smatra da je zbog tamošnjih nalazišta zlata počela najbrojnija imigracija radi koje će Punta Arenas doživjeti demografski i ekonomski rast. Eksploatacija ovog kraja počela je krajem 1887. ili početkom 1888. godine, kada je rudar za kojeg se pretpostavlja da je bio iz Dalmacije napustio Poppera i uputio se tražiti zlato. Otišao je južno od kanala Beagle na otoke koji su se vidjeli u daljini te je na njihovim obalama otkrio pjeskovite naslage zlata. Ova vijest je od Punta Arenasa stvorilo novu atraktivnu useljeničku destinaciju.¹⁷⁷ Mnogi Dalmatinci koji su radili u Montevideu, Buenos Airesu i okolici La Plate odlazili su put juga.¹⁷⁸ Godine 1890. bilo je već najmanje tristo rudara raspoređenih između Nueve, Lennox, Pictona i istočne obale susjednog otoka Navarino. Velika većina njih bili su Dalmatinci o kojima se govorilo kao o snažnim ljudima. Bilo je i Čileanaca, Španjolaca, Engleza, Talijana, Portugalaca i Nijemaca. Sredinom 1891. godine na otoke južno od kanala Beagle stiglo je oko petsto muškaraca u potrazi za zlatom. Na otok Lennox dolazili su jedrenjaci koji su bili pretrpani putnicima, jedan od njih imao je 92 putnika i 100 tona tereta. U Punta Arenas je 1890. godine iz Buenos Airesa doselilo oko 500 Dalmatinaca. Većina njih je prilikom dolaska nabavila dovoljno hrane, odjeće i

¹⁷⁵ Derado, Klement, Čizmić, Ivan. *Iseljenici otoka Brača, Brački zbornik, Sv. 13.*, SIZ za kulturu općine Brač, Zagreb: 1982. 81-82. str.

¹⁷⁶ Antić, Ljubomir. *Hrvati u Južnoj Americi do godine 1914.*, Stvarnost i Institut za migracije i narodnosti, Zagreb: 1991. 273. str.

¹⁷⁷ Martinic Berós, Mateo. *Punta Arenas en su primer medio siglo: 1848-1898*, Vanic Ltda, Punta Arenas: 1988. 253. str.

¹⁷⁸ Martinić Beroš, Mateo. *Hrvati u Magallanesu, na krajnjem jugu Čilea*, Književni krug, Split: 1997. 18. str.

potreban alat za kopanje što pokazuje koliki je optimizam vladao među njima kako će se brzo obogatiti. Govorilo se da - ako se ovakva privlačnost zlata nastavi Ognjena zemlja postat će Kalifornija.¹⁷⁹ Godine 1893., kada je zlatna groznica bila na vrhuncu, od tisuću kopača njih je oko 700 kopača zlata bilo je iz Dalmacije dok su ostalih bili iz Južne Amerike i Europe. Najviše ih je bilo na obalama otoka Lennoxa, a zatim na Nuevi i Pictonu. Kako se promet između otoka i Punta Arenasa odvijao jedrenjacima i brodovima, nekoliko hrvatskih iseljenika se fokusiralo na kupnju jedrenjaka kako bi zarađivali na prijevozu. Od 1894. godine primjećivalo se da zlata nema u količinama kao što se u startu pretpostavljalo zbog čega su neki počeli napuštati potragu za zlatom. Zanimljivo je kako je zahvaljujući tragačima na južnim otocima, koji su dolazili iz Punta Arenasa, potvrđena čileanska nadležnost na krajnjem jugu kontinenta. Prema službenim dokumentima, do 1894. godine izvađeno je oko 2 tone zlata.¹⁸⁰

Bilo je fizičkih sukoba između konkurentskih skupina tragača. Na južne otoke Ognjene zemlje dolazili su argentinski gauči koji su uvijek bili naoružani nožem ili pištoljem, dok Dalmatinci nisu uopće imali oružje te su ih ostalih tragači gledali kao mirne ljude.¹⁸¹ S obzirom na to da su Dalmatinci bolju prehranu imali u rodnom kraju nego na jugu Čilea, mnogi su zbog nedostatka voća i povrća oboljeli od skorbuta. Iskopavanje zlata na južnom dijelu Ognjene zemlje dostiglo je vrhunac oko 1893. godine. Kopači su se organizirali u male skupine koje su tražile zlato najčešće po plažama na kojima su zbog klime i mora uvjeti rada bili vrlo surovi. Najlakše je bilo raditi na mjestima gdje je i sam ocean obavio većinu ispiranja zlata. Blato za koje se smatralo da sadrži zlato, pažljivo se sakupljalo. Ponekad se mogao pronaći grumen veličine dvije do tri kilograma zlata.¹⁸²

Većina kopača nije dugotrajno sačuvala nađeno i zarađeno zlato. Poslije napornog rada i traženja malo odmora, odlazilo se u iseljenička društva u Punta Arenasu. Umjesto da skupljaju zlato kako bi investirali u svoj novi dom ili da pošalju financijsku pomoć obitelji u zavičaju, mnogi su zlato potrošili u gostionicama na konzumiranju vina i na kartanju. Jedna žigica je važila kao uteg za gram zlata. Neimenovani iseljenik ispričao je kako je sedam godina radio s bratom koji bi oko kilogram zlata propio i prokockao. Brat mu je poslije toliko godina rada dao 4000 pesosa te ih je on iz bijesa i iz inata potrošio.¹⁸³

¹⁷⁹ Martinic Beros, Mateo. *Punta Arenas en su primer medio siglo: 1848-1898*, Vanic Ltda, Punta Arenas: 1988. 254. str.

¹⁸⁰ Martinić Beroš, Mateo. *Hrvati u Magallanesu, na krajnjem jugu Čilea*, Književni krug, Split: 1997. 19. str.

¹⁸¹ Bridges, Esteban Lucas. *El último confín de la tierra*, Emecé, Buenos Aires: 1952. 207. str.

¹⁸² Isto: 176. str.

¹⁸³ Antić, Ljubomir. *Hrvati u Južnoj Americi do godine 1914.*, Stvarnost i Institut za migracije i narodnosti, Zagreb: 1991. 276. str.

Sve su to bili mladi i neoženjeni muškarci što dokazuje i popis stanovništva iz prosincu 1895. godina kada je u pokrajini na jugu Čilea registrirano 359 osoba iz Austro-Ugarske, a među njima samo nekoliko žena. Tada je u Magallanesu bilo 5170 ljudi, od čega 1858 stranaca.¹⁸⁴ Doseljavanje nije stalo jer je i dalje bilo novih nalazišta zlata, ali je traženog metala bilo u manjim količinama zbog čega su stariji tragači počeli napuštati Ognjena zemlja. Jedna polovina iseljenika iz Austro-Ugarske (184) je tada živjela u Punta Arenasu, a druga je tražila zlato po Ognjenoj zemlji.¹⁸⁵ Međutim, na Ognjenoj zemlji je prema tom popisu živjelo 566 ljudi (uključujući salezijansku misiju na otoku Dawsonu) tako da je svaka treća osoba na tom području bila iz Austro-Ugarske. Ovom ukupnom broju mora se dodati autohtono stanovništvo za koje se procjenjuje da je imalo 1500 pripadnika.¹⁸⁶

Kao posljedica kolonizacije novog područja stvarala su se nova naselja koja su se kasnije formirala u gradove. Tako je središte čileanskog dijela Ognjene zemlje – Porvenir, službeno osnovan 1894. godine, a zadnji koji je na ovakav način formiran bio je Puerto Natales 1911. godine na čileanskoj Patagoniji.¹⁸⁷ Porvenir, što u prijevodu znači *budućnost*, nalazi se na obali Magellanovog prolaza, nasuprot Punta Arenasa.¹⁸⁸ Na početku zlatne groznice bio je malo mjesto sa svega nekoliko kuća, a Ognjena zemlja pusta bez ikakve infrastrukture sa hladnom klimom i vrlo teškim uvjetima za rad i življenje.¹⁸⁹

Mimičani su zajedno s ostalima iseljenici iz Omiša i Brača stvorili naselje Porvenir i formirali ga u mali grad. Godine 1890. tu su se nalazile svega dvije drvene kuće u kojima su bili Dalmatinci željni zlata. Porvenir ima surovu klimu sa stalnim orkanskim vjetrovima i mećavama, a u početku je bilo sukoba s Indijancima koji su ubijali bijelce koji su došli na njihovu zemlju.¹⁹⁰ U razvoju Porvenira sudjelovale su još tri osobe s omiškog područja: Stjepan (Esteban) Kovačić iz mjesta Čelina, te Ante (Antonio) Tafrá i Frane (Francisco) Brzović iz Svinišća.¹⁹¹

¹⁸⁴ Derado, Klement, Čizmić, Ivan. *Iseljenici otoka Brača, Brački zbornik, Sv. 13.*, SIZ za kulturu općine Brač, Zagreb: 1982. 80. str.

¹⁸⁵ Martinić Beroš, Mateo. *Hrvati u Magallanesu, na krajnjem jugu Čilea*, Književni krug, Split: 1997. 19. str.

¹⁸⁶ Martinic Beros, Mateo. *La tierra de los fuegos: historia, geografía, sociedad, economía*, Artegraf, Punta Arenas: 1982. 71. str.

¹⁸⁷ Martinic Beros, Mateo. *Breve historia de Magallanes*, Universidad de Magallanes, Punta Arenas: 2002. 63. str.

¹⁸⁸ *Male novine*, god. I., br. 30., 5. studeni 1905., 3. str.

¹⁸⁹ Antić, Ljubomir. *Hrvati u Južnoj Americi do godine 1914.*, Stvarnost i Institut za migracije i narodnosti, Zagreb: 1991. 273. str.

¹⁹⁰ *Slobodna Dalmacija*, god. XXVII., br. 7619., 30. kolovoza 1969., 3. str.

¹⁹¹ Martinić Beroš, Mateo. *Hrvati u Magallanesu, na krajnjem jugu Čilea*, Književni krug, Split: 1997. 19. str.

Godine 1892. u Porvenir je stigao dvadesetjednogodišnji Stjepan Kovačić iz mjesta Čelina kraj Omiša. Prema njegovom svjedočenju, u Porveniru su tada bile samo dvije-tri kuće. Njegov je motiv dolaska također bila zlatna groznica. U jednom trenutku imao je 900 grama zlata, ali šest mjeseci nije jeo kruh jer ga nije imao gdje nabaviti. Toliko ga se bio zaželio, da je molio Boga samo se najede kruha pa da poslije umre. Kasnije će se stalno naseliti u Porveniru gdje će se baviti trgovinom. Ispričao je Lupisu-Vukiću kako su svi stariji useljenici došli zbog zlata i da nije bilo polja ni ovaca za bavljenje time. Indijanci su sve useljenike smatrali za neprijatelje i provalnike zbog čega su se sukobljavali. Konji su bili glavno i jedino kopneno prijevozno sredstvo. Kad su bili u prilici, Indijanci su ih krali. Za potrebe traženja zlata moralo se od dasaka napraviti žlijeb za vodu koji pere zlato. Spomenuti Kovačić je za izradu žlijeba nosio dvije daske na ramenu od Porvenira 30 kilometara uzbrdo do nalazišta.¹⁹² Godine 1905. u Porveniru je imao trgovinu u kojoj su se prodavale razne stvari i volovi, davali su se konji u najam te je kupovao zlato.¹⁹³ Tafrja je kasnije postao vlasnik pekare La Comercial koja se nalazila u Punta Arenasu u Calle Paraguaya (Paragvajskoj ulici).¹⁹⁴ Frane Brzović je uvršten u *Adresaru trgovaca, obrtnika i drugih uglednih pripadnika iz Hrvatske, Dalmacije i Istre nastanjenih u Americi, Africi, Aziji i Australiji* iz 1902. godine. Navodi se da se nalazi u Porveniru i da mu je mjesto podrijetla Omiš, ali nije evidentirano čime se bavi.¹⁹⁵ Porvenir je do sredine 1896. godine imao 92 stanovnika, od kojih 48 Čileanaca (uključujući 6 *civiliziranih* Ona Indijanaca), 27 Dalmatinaca (Austrijanaca), 5 Britanaca, 3 Španjolca i 1 Francuz. Od toga, 57 su odrasli muškarci, 18 žena i 17 djece oba spola. Ovakva neravnomjerna spolna podjela je tipična za tek nova kolonizirana mjesta.¹⁹⁶ Odnos doseljenika i države prema domorodačkim plemenima je bio sličan kao i u svim drugim područjima na južnoameričkom kontinentu. Česti sukobi s tragačima za zlatom, doticaj s novim bolestima i deportacije doveli su do nestanka čitavih plemena o kojim je vrlo malo zabilježeno. Procjenjuje se da je nekoliko stotina ljudi ubijeno prilikom istraživanja Ognjene zemlje, a s obzirom na to da ih je bilo oko 1500, to je za posljedicu imalo istrebljenje cijele jedne etničke skupine.¹⁹⁷ Sukob je počeo kad su prvi tragači za zlatom počeli istraživati te su domorodci u strahu od novih ljudi ulazili u obračun s njima. Tako se jedan hrvatski iseljenik uputio u Porvenir kraćim putem koji se nije često koristio, i

¹⁹² Antić, Ljubomir. *Hrvati u Južnoj Americi do godine 1914.*, Stvarnost i Institut za migracije i narodnosti, Zagreb: 1991. 277. str.

¹⁹³ *Male novine*, god. I., br. 3., 2. travnja 1905., 2. str.

¹⁹⁴ *Male novine*, god. I., br. 23., 3. rujna 1905., 3. str.

¹⁹⁵ *Adresar trgovaca, obrtnika i drugih uglednih pripadnika iz Hrvatske, Dalmacije i Istre nastanjenih u Americi, Africi, Aziji i Australiji*, Hrvatska obrtnička komora, Zagreb: 1902. 18-19. str.

¹⁹⁶ Martinic Beros, Mateo. *La tierra de los fuegos: historia, geografía, sociedad, economía*, Artegraf, Punta Arenas: 1982. 71. str.

¹⁹⁷ Isto: 94. str.

ubili su ga pripadnici plemena Ona.¹⁹⁸ Kako su domorodci bili tretirani od kolonizatora i države, svjedočio je neki Dalmatinac koji opisuje jedan trenutak iz Punta Arenasa 1895. godine: „...Dovedoše u Punta Arenas 164 divljih Indijanaca iz Ognjene zemlje. Među njima je bilo dice, momčadi, ljudi sridovičnih i ravno 30 mladih divojaka. Ta jadna čeljad bosa i gola, a led žestok. Mraza je bilo po noge debljine. Žalosno ih je bilo pogledati, gdi mrznu i gdi im drhće crna koža od studeni. Smililo se mnogima od nas, pa donesemo starih gaća, kaputa, postola i dadasmo ih onim divljacima da zaogrnu jednu put. Ali sad je bilo, da se u niku smiješ, a u niku da plaćeš od mila. Oni stali uvaličiti noge u rukave od kaputa, a u nogavice od gaća uvirati ruke, ko što jadnici nisu nikad vidili odiće. Postole pak stadoše glođati zubima od glada. Kad mi to vidismo, htidosmo im doniti hrane, ali ih njihovi gospodari šibama odagnaše u jednu kućetinu i spratiše ih kao marvu. Tu baciše među nje sirova mršava mesa, koje su divljaci razdirali kao gladni vukovi. Sutradan trgovci one jadne čeljadi dadasmo ih lipo isprati i obući, pa su ih prodavali mušterijama isto ko što se tamo kod nas pazari blago. Nisi mogao od milinja slušati jednu Indijanku, gdje vije kao lavica, kad joj odnesoše i prodase dite, također te je protnjivao plač oca za sinom, sestre za bratom itd...“.¹⁹⁹ Domorodci su umirali od bolesti i zbog negativnih utjecaja nove civilizacije. Skoro su izumrli, a preživjeli dio se prilagodio.²⁰⁰

Punta Arenas je od neperspektivnog naselja uz vojnu kaznionicu krajem 19. stoljeća postao razvijen grad s trgovinama, trgovačkim brodovima, pilanama te rudnicima i farmama u okolini. Dalmatinci su bili cijenjeni kao vrijedni radnici i zanatlije te su oni bili prvi zidari koji su gradili čvrste građevine radi kojih je Punta Arenas dobio obilježja tada suvremenog grada. Braćanin Simon Pizzulić iz Supetra je imao tvornicu opeke. Brodske linije održavale su veze s otocima u Ognjenoj zemlji i nalazištima u Patagoniji. Od 1895. do 1900. godine 20% hrvatskih iseljenika koji su umrli u Magallanesu bavilo se pomorskim zanimanjima.²⁰¹ Budući da je Punta Arenas administrativno i ekonomsko središte u Magallanesu, vijesti o zlatnoj groznici pretvorilo su ga u značajni grad u zemlji. Nekada je to bilo malo mjesto na jugu zemlje gdje su kuće bile male i drvene s mnogim kanalima iz kojih je smrdjelo. Ulice kojima su prolazili jahači i stoka, tijekom zime su bile blatnjave, a ljeti prašnjave. Brodovima su dolazili tragači zlata, a

¹⁹⁸ Antić, Ljubomir. *Hrvati u Južnoj Americi do godine 1914.*, Stvarnost i Institut za migracije i narodnosti, Zagreb: 1991. 276. str.

¹⁹⁹ Isto: 245-246.

²⁰⁰ Derado, Klement, Čizmić, Ivan. *Iseljenici otoka Braća, Brački zbornik, Sv. 13.*, SIZ za kulturu općine Brač, Zagreb: 1982. 85. str.

²⁰¹ Martinić Beroš, Mateo. *Hrvati u Magallanesu, na krajnjem jugu Čilea*, Književni krug, Split: 1997. 22. str.

kako ih je bilo sve više, rasla je trgovina i svi ostali poslovi što je rezultiralo da Punta Arenas postane multietnički grad.²⁰²

Masovnija migracija iz Dalmacije u Magallanes započela je 1892. godine i od tada se u Punta Arenasu stvara brojna hrvatska zajednica.²⁰³ Te godine su brodovima *Potosi*, *Mena* i *Villarino* stigli mnogo Bračani. Na prvom brodu se nalazio Antun Vrsalović iz Povelja koji je sa svojom skupinom našao žilu zlata iz koje su kroz godinu dana izvadili 32 kilograma zlata. Svi su odlučili prestati dalje tražiti i planirali su otići do Buenos Airesa. Međutim, susreli su dvije osobe koje su ih savjetovali da posjete otok Navarino. Oni su bili sinovi anglikanskih misionara koji su djelovali na južnim otocima Ognjene zemlje gdje se i nalazi taj otok. Na otoku su im se svidjela polja uz luku, a također su im pozornost privukli otok Button i mali otoci kraj poluotoka Dumas. Vrsalović je otišao u Punta Arenas kako bi dobio zemlju koja mu se svidjela, a nosio je sa sobom preporuku misionara Bridgesa za guvernera Magallanesa, Manuela Senoreta.²⁰⁴ Krajem 19. stoljeća Manuel Senoret je bio guverner teritorija. Smatra se da je imao simpatije prema Hrvatima te ih je savjetovao da iskoriste koncesije koje je čileanska vlada odobrila za slobodno zauzimanje zemlje jer ih do tada nitko nije posjedovao. Bilo je potrebno ograditi jedan teren, na njemu izgraditi baraku i to je postalo privatno. Tko je ovo napravio, obogatio se.²⁰⁵ Antun Vrsalović je odabrao južni dio Navarina, otok Button i okolne otočiće te poluotok Dumas. U lipnju 1896. godine odobreno mu je ustupanje tražene zemlje te je s Bračanimom Mladineom zauzeo posjed. Osnovali su imanje na posjedu Puerto Hamberton i već iduće godine posjedovali su oko tri do četiri tisuće ovaca. Sjedište posjeda nalazilo se na mjestu gdje je živjelo najviše ljudi na otoku, njih oko petsto. Mladineo je umro 1897. godine i njegov brat je nastavio voditi imanje Vrsalović-Mladineo. Život na otoku Navarinu bio je vrlo težak, ali su se prilagodili klimatskim uvjetima. Razlog pokretanja ovakvog posla je bio taj da se dodatno zaradi i uštedjeti za povratak u rodni kraj, ali nakon osnivanja obitelji su ostali. Država im je produžavala korištenje zemlje do 1923. godine pa su se preselili na argentinski dio gdje su posjedovali zemlju od 1917. godine.²⁰⁶ Kako će s vremenom i ostali Dalmatinci odustati od traženja zlata, ovčarstvo će postati njihovo glavno zanimanje.

²⁰² Martinic Beros, Mateo. *Breve historia de Magallanes*, Universidad de Magallanes, Punta Arenas: 2002. 57. str.

²⁰³ Derado, Klement, Čizmić, Ivan. *Iseljenici otoka Brača, Brački zbornik, Sv. 13.*, SIZ za kulturu općine Brač, Zagreb: 1982. 80. str.

²⁰⁴ Isto: 84. str.

²⁰⁵ Antić, Ljubomir. *Hrvati u Južnoj Americi do godine 1914.*, Stvarnost i Institut za migracije i narodnosti, Zagreb: 1991. 276-277. str.

²⁰⁶ Derado, Klement, Čizmić, Ivan. *Iseljenici otoka Brača, Brački zbornik, Sv. 13.*, SIZ za kulturu općine Brač, Zagreb: 1982. 85. str.

Bože-Natalio Mimica je došao početkom 20. stoljeća i on je jedan od nekolicine koji je pronalazio zlato više puta, ali ne toliko da se obogati i vrati kući kao što su svi oni planirali. Zapisao je kako je s rođakom i još tri prijatelja tražio zlato. Mjesta na kojima su vadili zlato zvali su - *mine*. Nosili su sa sobom lopate, alat za kopanje, deke i kožu za spavanje. Da bi otišli na minu, morali su posuditi konje. Zemlja je često bila puna snijega pa su je morali čistiti kako bi napravili šator, na vrhove grmlja stavljali su kože za spavanje. Krov od kuhinje bio je od same vreće i zemlje sa strane. Kad bi napravili logor, počeli bi raditi, a to je bilo od šest ujutro do sedam navečer. Poslije Božića otišli bi na drugu minu i tamo su bili do kraja travnja. Nakon ovakve jedne sezone kopanja svako bi dobio po 60 grama zlata i otišli bi u Porvenir gdje su šest dana provodili u posjeti prijateljima i poznanicima. Za njih je tada sve bilo jeftino: jedna ovca – 5 pesosa, smještaj sa ishranom i dosta vina – 1 pesos, bačva vina – 20 pesosa, cipele od kože – 18 pesosa, a čaša bilo kojeg likera 10 centi. U svibnju, kada na južnoj hemisferi počinje zima, Mimica bi otišao u argentinski dio Ognjene zemlje – Paramo. Tamo su kopali na zemlji za koju su plaćali 2 grama zlata mjesečno po osobi jer je zemlja bila u privatnoj koncesiji koju je izdala argentinska država. Bilo je oko 15 logora na kojima je zimi radilo 50 ljudi. Do kraja kolovoza svakome je pripalo 40 grama zlata. Zatim je s drugom grupom otišao u Mina Nueva gdje je dobio 300 grama pa je poslao ocu 80 grama kako bi vratio dug. Tako je mijenjao lokacije kopanja od 1902. do 1905. godine da bi u Paramu 1905. godine njegova skupina od 11 ljudi izvukla 11 kg zlata, a njega je dopalo 800 grama. Poslije toga je prestao tražiti zlato te se prebacio na ovčarstvo.²⁰⁷ Ovo nije bio izoliran slučaj, jer je većina Dalmatinaca, pa tako i Mimičana bila razočarana jer se nisu obogatili na zlatu, a većina ih nije ni stekla dovoljno kako bi nadoknadila plaćeni alat za kopanje te je ovčarstvo postala njihova nova realnost.²⁰⁸

Kako je funkcioniralo prekooceansko doseljavanje pokazuje nam primjer sedmero braće iz Mimica. Prvi je došao Mate, oko 1900. godine, a za njim je krenuo brat Ante kojemu je brat iz Čilea poslat *pašenj*. Tako se popularno zvala unaprijed plaćena karta te su na taj način svi došli. Njih dvojica, koja su prvi doselili, zbog oštrem klime i nostalgijom za Mimicama, vratili su se 1905. i 1908. godine. Ostala petorica nastanili su se i prilagodili novoj sredini. Kao i svi tadašnji useljenici, i njih je dovela vijest o zlatu na Ognjenoj zemlji. Međutim, kada su oni došli, zlatna groznica je prestala. Preorijentirali su se na uzgajanje ovaca i osnovali su na zakupljenoj zemlji male farme (kako su oni nazivali *štancije*). Kao i drugi useljenici, vodili su okršaje s Indijancima na Ognjenoj zemlji.²⁰⁹ Godine 1902. u Porveniru se samo Jozo Mimica

²⁰⁷ Mimica, Miro, Mimica, Vid. *Knjiga općena*, Vjesnik, Zagreb: 1972. 177-178. str.

²⁰⁸ *Punta*, god. II., br. 4, travanj 1968., 4. str.

²⁰⁹ *Punta*, god. II., br. 2, veljača 1968., 5-6. str.

bavio trgovinom tj. prodajom alkoholnih pića dok su svi ostali tražili zlato. Šest godina kasnije, u istom gradu Ante, Mijo i Nikola Mimica imaju trgovine s hranom, a usluge smještaja nudili su Ante i Jozo Mimica i još dva brata. Odustali su od zlata i promijenili zanimanja. Također su u Porveniru bila dvije osobe s prezimenom Mimica koje nisu iz istoimenog mjesta, već je jedna osoba iz sela Svinišće, a druga iz sela Podašpilje. Pretpostavlja se da je oko 1904. godine došlo još petero Mimičana. Godine 1905. rodio se Stipe Mimica te je postao prvi Mimica koji je rođen na jugu Čilea. Rodio se tek 17 godina poslije dolaska prvih ljudi s tim prezimenom. Razlog je taj što je na Ognjenoj zemlji bilo malo žena, a nisu se htjeli ženiti s *Amerikankama*.²¹⁰ Slično je bilo i kod ostalih hrvatskih iseljenika jer je od 1890. do 1900. godine od 45 sklopljenih brakova 48% muškaraca oženilo sa ženama iste nacionalnosti, 6,6% s Europljankama (koje nisu Hrvatice) i isti postotak s Amerikankama nečileanskog podrijetla. Ostalih 38,8% je stupilo u brak s Čileankama što je, za razliku od ostalih europskih doseljenika, veliki postotak miješanih brakova.²¹¹

Prema *Adresaru trgovaca, obrtnika i drugih uglednih pripadnika iz Hrvatske, Dalmacije i Istre nastanjenih u Americi, Africi, Aziji i Australiji* iz 1902. godine, od Bračana u Magallanesu se nalazi:

Tablica 4. Bračani i Omišani koji se prema *Adresaru* 1902. godine nalaze u Magallanesu.²¹²

<i>Rodno mjesto</i>	<i>Ime i prezime</i>
Bol	Šime Cvitanić
Milna	Augustin Denegri*
Pučišća	Jerko Martinić**
Selca	Božo Štambuk, Nikola Štambuk i Ivan Ursić
Sutivan	David Dragičević
Brač	Ivan Sekul
Omiš	Frane Brzović i Kovačević
Dalmacija	Jeronim Martinić i Dragutin Bonačić***

²¹⁰ Mimica, Miro, Mimica, Vid. *Knjiga općena*, Vjesnik, Zagreb: 1972. 176. str.

²¹¹ Martinić Beroš, Mateo. *Hrvati u Magallanesu, na krajnjem jugu Čilea*, Književni krug, Split: 1997. 23. str.

²¹² *Adresar trgovaca, obrtnika i drugih uglednih pripadnika iz Hrvatske, Dalmacije i Istre nastanjenih u Americi, Africi, Aziji i Australiji*, Hrvatska obrtnička komora, Zagreb: 1902. 18-21. str.

*Augustin Denegri je i bio član hrvatskih društava, ali i talijanskog društva te Crvenog križa. Preminuo je 14. travnja 1911. godine²¹³

** U Adresaru se navodi prezime Martinac iz Pučišća, ali to prezime ne postoji u Dalmaciji nego se odnosi na prezime Martinić koje nalazimo u Pučišćima.²¹⁴

***Jeronimu Martiniću i Dragutinu Bonačiću za rodno mjesto navodi se Dalmacija.²¹⁵ Njihova prezimena su s otoka Brača.²¹⁶

Tijekom prve tri godine 20. stoljeća eksploatacija zlata je održavala istu razinu aktivnosti kao i posljednjim godina prije 1900. godine. U razdoblju 1902.-1903. godine na Ognjenoj zemlji zaposlen je 271 muškarac te su iskopali 140 kilograma zlata. Eksploataciju ovih godina nije bilo moguće evidentirati u cijelosti jer se dostupni podaci odnose samo na kontrolirani izvoz, a uvijek je postojala značajna tajna trgovina zlatom u količini koju je nemoguće utvrditi. Za razdoblje 1903.-1905. izvezeno je više od 600 kilograma zlata.²¹⁷

Zadnja faza zlatne groznice dovela je do demografskog rasta između 1900. i 1906. godine, u kojem je broj stanovnika u Porveniru porastao sa 151 na 469, što je trostruki rast. To potvrđuje i popis stanovništva izvršen tijekom 1906. godine po nalogu pokrajinske administracije. Međutim, Porvenir je imao manje od pola otočne populacije (1.015 stanovnika) jer je većina tražila zlato po obalama Ognjene zemlje.²¹⁸

U hrvatskom tjedniku *Male novine*, koje su izlazile 1905. i 1906. godine u Punta Arenasu i čiji je vlasnik, izdavatelj i odgovorni urednik bio Petar Gasić, nalazimo vijesti koje pokazuju kakva je bila situacija na kraju *zlatne groznice*.²¹⁹ Godine 1905. u Punta Arenasu, u (ulici) Calle Arauco, Bračanin Štambuk i Korčulanin Foretić bavili su se procjenjivanjem vrijednosti i kvalitete zlata, bakra, olova i ostalih ruda i metala.²²⁰ I dalje se smatralo kako će se zlato još pronalaziti, ali bili su svjesni kako je postajalo sve teže do njega doći. Navedene

²¹³ *Novo doba*, (Punta Arenas), god. IV., br. 135., 21. travanj. 1911., 1. str.

²¹⁴ Derado, Klement, Čizmić, Ivan. *Iseljenici otoka Brača, Brački zbornik, Sv. 13.*, SIZ za kulturu općine Brač, Zagreb: 1982. 389. str.

²¹⁵ *Adresar trgovaca, obrtnika i drugih uglednih pripadnika iz Hrvatske, Dalmacije i Istre nastanjenih u Americi, Africi, Aziji i Australiji*, Hrvatska obrtnička komora, Zagreb: 1902. 18-21. str.

²¹⁶ Derado, Klement, Čizmić, Ivan, *Iseljenici otoka Brača, Brački zbornik, Sv. 13.*, SIZ za kulturu općine Brač, Zagreb: 1982. 81. str.

²¹⁷ Martinic Beros, Mateo, *La tierra de los fuegos: historia, geografía, sociedad, economía*, Artegraf, Punta Arenas: 1982. 102. str..

²¹⁸ Isto: 113. str.

²¹⁹ *Male novine*, god. I., br. 1., 19. ožujak, 1905., 1. str.

²²⁰ *Male novine*, god. I., br. 18., 3. kolovoz, 1905., 2. str.

godine, prilikom iskapanja tone rude, našlo se samo 7 grama zlata.²²¹ U isto vrijeme Petar Brstilo se jedrenjakom *Adria* vratio sa svog puta na kojemu je s jednim inženjerom istraživao rude. Brstilo je ispričao da su našli rudnike zlata i bakra. U isto vrijeme, u Punta Arenas je došlo nekoliko Hrvata iz Porvenira koji su došli u središte pokrajine kako bi se dogovorili oko vlasništva zlatnih rudnika na Ognjenoj zemlji.²²² U devetom mjesecu 1905. godine u Punta Arenas je drugi put došao inženjer Jerisej kojeg je poslala vlada kako bi istražio rudnike bakra u pokrajini zbog čega je tijekom prošle posjete boravio skoro mjesec dana.²²³ Međutim, zlata nije bilo u količinama kao što se očekivalo te tadašnji pokušaji traženja uglavnom nisu bili značajni i uspješni kao u prethodnom razdoblju.

Vijesti o životu naših kopača zlata dolazile su u Dalmaciju preko njihovih pisama. U njima se uglavnom opovrgavalo pričanje o brzom bogaćenju i isticale teškoće onih koji tragaju za zlatom. Budući da su neka od njih objavljena u tisku, to je imalo ulogu odvratanja od daljnjih migracija radi potrage za zlatom. Nije poznato da je *zlatna groznica* izravno utjecala na pojačano iseljavanje iz Dalmacije, ali je zato privukla emigrante koji su planirali napustiti svoja mjesta življenja. Mnogi koji su se od prije naselili u Južnoj Americi (prvenstveno u Argentini), odlučili su potražiti sreću na samom jugu južnoameričkog kontinenta tražeći zlato.

Radi odvratanja od migriranja u Magallanes, u Antofagasti je napisan dopis i poslan *Pučkom listu*. „Pišu iz Antofagaste da su lažne viesti o kopanju zlata u Terra del Fuoco. Navrnilo mnogo svita, i iz Dalmacije dosta, zlato se ne nalazi, mnogi umiru od glada, vratili bi se natrag, a neimadu čime“.

Isti list će o ovoj temi i nešto kasnije pisati: „Ljubav za milom domovinom potiče me da vam pišem ovo pismo moleći vas da ga čim prije iznesete u vašem cinjenom listu. Kako čujem, tamo se govori, da u 'Ognjevitoj zemlji' (Terra di fuoco) ima mnogo zlata te da svaki koji ima tamo pođe može se u malo vrimenta obogatiti. Taj lažni glas bit će za stalno kogagod potaknuo ili će potaknuti da ostavi tamošnje radnje i da pođe u ove krajeve, gdi misto zlata i bogatstva mogao bi veoma lako i smrt naći. Ja, koji se nalazim u republici pod čiju vlast spada i veći dio 'Ognjevitih zemalja', svakako vas mogu mnogo bolje obavistiti o toj zemlji nego tamošnji glasovi. Ta zemlja vam je prava pustinja. U njoj stanuju samo divljaci; tlo je neplodno, a podneblje nezdravo. Prečesta je bolest uslid koje natiču desna i pocrne zubi (escorbuto), bolest puno pogibeljna, a osobito tu gdi ne ima ličnika ni likarnice. Samo četiri miseca može

²²¹ *Male novine*, god. II., br. 38., 28. siječanj 1906., 3. str.

²²² *Male novine*, god. I., br. 22., 27. kolovoz, 1905., 3. str.

²²³ *Male novine*, god. I., br. 3., 2. travanj 1905., 3. str.

se raditi, a kroz ostalu godine velike su zime. Nema dobrih kuća, koje bi mogle zaštititi od zli vrime. Ne pristaju ni brodovi ni parobrodi. Oni koji su tamo prvi otišli tamo da traže zlato, naišli su nešto malo na otocima Lemno i Navarino, a veliko mnoštvo koje iz raznih krajeva Južne Amerike za njima pošlo, među kojima i mnogi Dalmatinci, nalaze se sada u velikoj nevolji, te mole i zaklinju čileansku vladu da ih izvede iz te pustinje, gdi ih mori glad i zima, a da ih povede u krajeve gdi barem svagdašnji kruh mogli dobivati.

Želeći da ovo moje pismo bude svakima dobro došlo bratski vas pozdravljam. D. Karelović, i jesam štovanjem iz Bola“.

Od 1903. godine kopanje zlata preuzimaju međunarodne tvrtke, a jedna od njih je bila *Slavenska kompanija za zlato* koja je formirana 1907. godine, ali njihova djelatnost nije dugo trajala. Jenjavanjem zlatne groznice Hrvati na Ognjenoj zemlji postupno su se preorijentirali na druge djelatnosti ili su napuštali otok.²²⁴ Godine 1905. u Río Gallegosu, na jugu argentinske Patagonije, osnovano je *Francusko rudarsko Društvo* sa glavnicom od 70.000 £ (funti sterlinga), koja je namijenjena za kupovinu zlatonosnog zemljišta. Isto je društvo poslalo Rogošića da ispita zemljište i kaže svoju procjenu. Nakon što je Rogošić obišao teren izjavio je da će se kopanje zlatonosnog pijeska jako isplatiti.²²⁵ Spomenuti Rogošić je iz sela Podašpilje koje se nalazi u omiškoj Zagori.²²⁶ Eksploataciju zlata su sredinom prvog desetljeća preuzele kompanije, resursi zlata bili su već iscrpljeni, a glasine o velikim količinama pokazale su se kao obmana. Iskopavanje zlata doživjelo je veliki pad 1909.-1910. godine te je sva mehanizacija ostala na potencijalnim nalazištima. Sve nade da će Ognjena zemlja postati nova Kalifornija, nestale su.²²⁷ Novine su početkom 1911. godine objavile članak u kojem se navodi kako je zlato postalo prošlost Magallanesa, a da će otkriće nafte na *estanciji* Piquetodo donijeti bogatstvo pokrajini.²²⁸ Sva mehanizacija i novac koji su uloženi u tvrtke za iskopavanje zlata nisu se isplatili jer su resursi zlata već bili iscrpljeni.

Kada se dogodio pad i paraliza mehaniziranog rudarstva, dogodilo se značajno demografsko smanjenje zlatnih okruga zbog emigracije nezaposlenih radnika. Dio njih se naselio u Porveniru kako bi se uključio u bilo koju aktivnost koja bi im omogućila opstanak i

²²⁴ Antić, Ljubomir. *Hrvati u Južnoj Americi do godine 1914.*, Stvarnost i Institut za migracije i narodnosti, Zagreb: 1991. 277-278. str.

²²⁵ *Male novine*, god. I., br. 18., 3. kolovoz, 1905., 3. str.

²²⁶ Mimica, Miro, Mimica, Vid. *Knjiga općena*, Vjesnik, Zagreb: 1972. 163. str.

²²⁷ Martinic Beros, Mateo. *La tierra de los fuegos: historia, geografía, sociedad, economía*, Artegraf, Punta Arenas: 1982. 10.-108. str.

²²⁸ *Novo doba*, (Punta Arenas), god. IV., br. 120., 5. siječanj 1911., 3. str.

time čekali bolja vremena. Stanovništvo Porvenira osciliralo je između 600 i 700 ljudi tijekom sljedećih desetak godina, oni koji su ostali prilagodili su se novoj okolini i klimi.²²⁹

Godine 1906. proveden je popis stanovništva u Magallanesu. To je vrijeme kada je zlatna groznica ulazila u zadnju fazu i kad je počelo veće iseljavanje iz pokrajine nego useljavanje u nju. Iako je domorodačka zajednica tada bila vrlo mala, nije popisana većina njezinih pripadnika, osim na južnim otocima Ognjene zemlje.²³⁰ Sve osobe koje su evidentirane, imale su više od 6 godina.

Tablica 5.

Stanovništvo pokrajine Magallanes 1906. godine.

	Muškarci	Žene	Ukupno
Čileanci	3749	2624	6373
Stranci	3395	1245	4640
Ukupno	7144	3869	11 013

Potpuno nepismene su bile 2240 osobe, od čega 1626 Čileanci, a 614. stranci što znači da je svaka peta osoba u pokrajini bila nepismena.²³¹

Tablica 6.

Useljenici iz Austro-Ugarske i statistika obrazovanja navedene zajednice na području teritorija Magallanes.

	Znaju čitati i pisati	Znaju čitati, ali ne pisati	Nepismeni	Ukupno
Muškarci	796	11	271	1078
Žene	259	4	103	366
Ukupno	1055	15	374	1444

²²⁹ Martinic Beros, Mateo. *La tierra de los fuegos: historia, geografía, sociedad, economía*, Artegraf, Punta Arenas: 1982. 114. str.

²³⁰ Navarro Avaria, Lautaro. *Censo jeneral de población i edificación, industria, ganadería i minería del territorio de Magallanes República de Chile: levantado por acuerdo de la comisión de alcades el día 8 de setiembre de 1906, pasado y presente del territorio de Magallanes: tomo I*, El Magallanes, Punta Arenas, 1907. 7. str

²³¹ Isto: 81. str.

Od 1444 osobe, njih 916 je imalo od 20 do 39 godine (63,5%).²³²

Punta Arenas je imao 8196 stanovnika što je činilo 74,5% populacije cijele pokrajine. Čileanaca je bilo 4829, a stranaca 3367. Vrlo sličan je bio omjer muškaraca (4883) i žena (3307) u gradu. Skoro svaka treća strana osoba bila je iz Austro-Ugarske – 1067, od čega su 737 muškarci i 330 žene. Njih 22, 77% je bilo potpuno nepismeno.²³³

U Porveniru je živjelo 439 osoba starijih od 6 godina. Čileanaca je bilo 144, a stranaca 295. Iz Austro-Ugarske je bilo 166 osoba (137 muškaraca i 29 žena), a njih 65 bilo je potpuno nepismeno (39,15%).²³⁴ Godinu dana prije popisa, 1905., prema članku iz novina *Malih novina*, Porvenir je imao oko 300 ljudi, većinom Hrvata. Stanovništvo se bavilo istraživanjem zlatnih rudnika i trgovinom na brojnim *estancijama* koje su se nalazile u Ognjenoj zemlji. (*Estancia* je zgrada koju okružuju nepregledni pašnjaci, a koja služi za stan gospodarima ili nadglednicima i radnicima koji paze i rade oko stoke). Porvenir je mali grad i ima prostrane ulice.²³⁵

Najpouzdanije informacije o stanju hrvatskog iseljništva u malom gradu Porveniru imamo iz 1913. godine zahvaljujući popisu Petra Gašića. Od *nešto preko* 300 stanovnika 232 su hrvatska iseljenika, od čega su 97 djece.

Tablica 7. Struktura zanimanja Hrvata u Porveniru:

Rudari	60
Posjednici zlatnih rudnika	9
Poljodjelci	9
Trgovci na malo	8
Vlasnici hotela nižeg razreda	8
Ispirači zlata	4
Drvodjelci	3
Trgovci na veliko	2
Vlasnici hotela prvog razreda	2

²³² Navarro Avaria, Lautaro. *Censo jeneral de población i edificación, industria, ganadería i minería del territorio de Magallanes República de Chile: levantado por acuerdo de la comisión de alcades el día 8 de setiembre de 1906, pasado y presente del territorio de Magallanes: tomo I*, El Magallanes, Punta Arenas, 1907. 85. str.

²³³ Isto: 183-186. str.

²³⁴ Isto: 243-244. str.

²³⁵ *Male novine*, god. I., br. 30., 5. studeni 1905., 3. str.

Vlasnici klizališta (salon de patinar)	2
Postolari	2
Brijači	2
Listonoše	2
Kovač	1
Ribar	1
Trgovački činovnik	1

Ovim popisom obuhvaćeno je 116 iseljenika. Ako im pribrojimo djecu (97), dolazimo do brojke 213. To znači da nam se 19 iseljenika *izgubilo*. S obzirom na to da se na popisu nalaze zanimanja koja su u to doba obavljali muškarci, očito je da na popisu nema žena. Popisivač vjerojatno nije pribrojio žene u skupinu od 232 iseljenika, osim ako se možda nalaze među djecom.²³⁶ Iz popisa je vidljivo da se većina i dalje bavila poslovima vezanim za zlato - 73, dok se ostale 43 osobe bavile drugim zanimanjima.

Zbog karaktera zanimanja koja su uvjetovala čestu promjenu mjesta boravka te radi relativnog malog broja iseljenika, društveni život Hrvata u Ognjenoj zemlji i u samom Porveniru nije bio razvijen. Nema podataka ni o jednom društvu ili novinama naših iseljenika u ovom razdoblju. To ne znači da ovi ljudi nisu osjećali potrebu za međusobnim povezivanjem. Dio njih se učlanjivao u hrvatska društva u Punta Arenas s kojim je Porvenir bio povezan parobrodarskom vezom (1913.) dvaput na tjedan.²³⁷

Doseljenici iz Mimica prestali su tražiti zlato tek oko 1920. godine te se većina preorijentirala na uzgoj i trgovinom ovčama.²³⁸ Bračani i ostali hrvatski iseljenici su čak do 30-ih godina kopali tražeći zlato, a tada je ovčarstvo već dugo bila glavna ekonomska djelatnost.²³⁹

Zlatna groznica je privukla tisuće useljenika koji su planirali brzo se obogatiti i vratiti se u rodni kraj ili nekamo drugo iseliti. Od sredine osamdesetih do sredine devedesetih godina 19. stoljeća dosta ih je u svom naumu uspjelo. Surova priroda i klima nisu spriječile Dalmatince u potrazi za zlatom, ali bolesti i neorganizirani život mnoge su još više osiromašili. Kasniji

²³⁶ Antić, Ljubomir. *Hrvati u Južnoj Americi do godine 1914.*, Stvarnost i Institut za migracije i narodnosti, Zagreb: 1991. 280-281. str.

²³⁷ Isto: 281. str.

²³⁸ Mimica, Miro, Mimica, Vid. *Knjiga općena*, Vjesnik, Zagreb: 1972. 180. str.

²³⁹ Derado, Klement, Čizmić, Ivan. *Iseljenici otoka Brača, Brački zbornik, Sv. 13.*, SIZ za kulturu općine Brač, Zagreb: 1982. 123.str.

dolazak mehanizacije i stranih tvrtki pokazao je kako su zlate zalihe iscrpljene i da se više ne isplati kopati i tražiti po Patagoniji i Ognjenoj zemlji. Naseljavanje krajnjeg juga Južne Amerike dovelo je do europeizacije pokrajine i središta Punta Arenasa, dok je domorodačko stanovništvo stradalo u sukobima i deportacijama i svedeno na male skupine. Oni koji su ostali, a to je većina useljenika, preorijentirali su se na ovčarstvo što je postalo glavna djelatnost tog dijela Čilea.

5.2. Razdoblje nakon zlatne groznice i pad doseljavanja

Ovčarstvo je postojalo na jugu Čilea prije pronalaska zlata. Britanski imigrant Henry Reynard u siječnju 1877. godine na jug Patagonije doveo je 300 ovaca s Falklandskih otoka. Tada počinje razvoj ovčarstva u Magallanesu, ali period zlatne groznice je smanjio značaj stočarstva da bi nakon nestanka zlata ono postalo glavno zanimanje stanovnika i osnova pokrajinskog gospodarstva.²⁴⁰ Tijekom Prvog svjetskog rata useljavanja je bilo vrlo malo. Sadržaj obnovljenog lista *Domovina*, koji je izlazio od 1913. do 1918. godine, uglavnom se odnosio na političke teme gdje se podržavala jugoslavenska ideja i povijest hrvatskog naroda. U drugom desetljeću 20. stoljeća u Magallanesu je bilo najviše Hrvata rođenih u domovini, oko 2000 i činili su 10% ukupnog stanovništva pokrajine. Od tada počinje pad useljavanja pa su 1920. godine zabilježene 1693 osobe rođene u domovini.²⁴¹ Početkom 20. stoljeća formiraju se razna društva u kojima će se uglavnom naglašavati važnost očuvanja hrvatskog jezika i kulture te će se raspravljati o političkoj budućnosti hrvatskog naroda u domovini i inozemstvu.²⁴² Nakon rata ovčarstvo je definitivno postalo glavno zanimanje Dalmatinaca u Magallanesu. Na *estancijama* su čuvali, šišali i ubijali ovce.

Godine 1921. velika kriza je zahvatila Čile. Na sjeveru se salitra prestala eksploatirati, a većina tvornica se zatvorila. Preko 70% radnika i činovnika je bilo otpušteno, a vlasnici tvornica angažirali su čuvare da paze na strojeve kako ih ne bi tko oštetio ili ukrao. Nezaposlenost je rezultirala rastom simpatizera boljševizma koji je dodatno postao popularan zbog nemoguće ostvarivih obećanja predsjednika Alessandrija koji je manipulirao radnicima. Na jugu zemlje je većina *estancija* bila zapaljena, a stoka rastjerana i pobijena. U Punta

²⁴⁰ Martinic Beros, Mateo. *La tierra de los fuegos: historia, geografía, sociedad, economía*, Artegraf, Punta Arenas: 1982. 50. str.

²⁴¹ Martinić Beroš, Mateo. *Hrvati u Magallanesu, na krajnjem jugu Čilea*, Književni krug, Split: 1997. 26. str.

²⁴² Derado, Klement, Čizmić, Ivan. *Iseljenici otoka Brača, Brački zbornik, Sv. 13.*, SIZ za kulturu općine Brač, Zagreb: 1982. 92-103. str.

Arenasu i Patagoniji radnici su se pobunili jer su bili tretirani kao *marva* i slabo plaćeni te su pljačkali. Što nisu mogli odnijeti, zapalili su i uništili. Više se uopće nije znalo čije su ovce i koliko ih ima. Tijekom Prvog svjetskog rata vuna se prodavala po 40 pesosa, a 1921. godine po 4 pesosa. Bilo je vune koja nije bila prodana ni dvije godine. Dodatni problem je bio i slabi novčani kurs koji dodatno prikazuje u kakvom lošem financijskom stanju se nalaze dalmatinski emigranti. Mnogi su se htjeli vratiti u Jugoslaviju, ali je vlada Kraljevine SHS naredila konzulatima da ne daju putovnice bez dozvole iz Beograda. Razlog je bio pobjeda boljševizma te strah da se ne bi širio među stanovništvom po svijetu. Smatralo se da bi se zbog loše ekonomske situacije u Čileu kod radništva moglo biti dosta simpatizera boljševizma te da bi njihov povratak u zemlju mogao dovesti do nemira. Zato je konzulat iz Valparaísa pisao veleposlanstvu u Washingtonu da se ta naredba ukine jer takvih nema u Južnoj Americi. Kriza je potpuno upropastila ekonomiju i željeli su se vratiti. Pretpostavljalo se da će kriza u Čileu trajati dvije, a možda i više godina.²⁴³ Zbog toga je iduće godine bilo najniže zabilježeno useljavanje u Čile iz Jugoslavije. Samo je 7 osoba 1922. godine preselilo u Čile.²⁴⁴ Zadnje iseljavanje iz Mimica koje se dogodilo, a da nije bilo radi okupljanja obitelji, bilo je 1926. godina kada je Ivan Mimica iz Magallanesa (koji je među prvima otišao i uspio se obogatiti), tada bio u rodnom kraju kako bi se oženio te je poveo petoricu mještana da rade na njegovoj *estanciji*. Njihov odlazak je evidentiran u Iseljeničkom komesarijatu. Kako se većina Mimičana bavila ovčarstvom, odlučili su ne otići u Punta Arenas nego su ostali u Porveniru. Zbog velikog fertiliteta, godine 1929. u Porveniru je bilo preko 80 Mimičana i njihove djece. Mijo Mimica je tri godine kasnije podigao prvu bolnicu u Porveniru, a u Jugoslavenskom domu su organizirali priredbe na hrvatskom jeziku kako bi ga prenijeli novim generacijama.²⁴⁵

Bračani i Omišani su imali najveći utjecaj u agrarnom razvoju Magallanesa. Njihov rad i trud stvorio je novu ekonomsku bazu pokrajine radi koje je smanjeno iseljavanje u druge dijelove Čilea. Popis Bračana i Omišana koji su vlasnici farma za koje se smatra da su najvažnije za početni razvoj ovčarstva:

Tablica 8. Popis farmi koje su posjedovali Bračani i Omišani

<i>Vlasnici</i>	<i>Estancia</i>
Jose Covacevich	La Fueguina

²⁴³ *Novo doba*, god. IV., br. 129., 8. lipanj 1921., 2. str.

²⁴⁴ Brunnbauer, Ulf. *Globaliziranje jugoistočne Europe: iseljenici, Amerika i država od kraja 19. stoljeća*, Srednja Europa, Zagreb: 2019. 130. str.

²⁴⁵ Mimica, Miro, Mimica, Vid. *Knjiga općena*, Vjesnik, Zagreb: 1972. 180. str.

Jose Iglesias i Francisco Brzović	Fortuna
Braća Natalio, Jorge i Doimo Tafrá i Brzović	21. mayo
Rafael Rusović i Jose Antunović	Teresita
Braća Miguel, Mariano, Jose, Juan i Vicente Mimica	Dalmacia
Marcos Yukić, Juan Pablo Durand i Antonio Cvitanić	Santa Maria
Pedro Brstilo	Draga
Antonio i Jose Luksić povezani s Juanom Violićem, Jorgeom Jordanom i Simonom Macanom te s trgovcima iz Punta Arenasa	La Amistad i La Concordia
Antonio Tafrá i Tomas Balić	Baquadano
Esteban Covacić	Milenka
Jorge i Pablo Tadić	Tres Pasos
Arnoldo Siegers, Nicolas Baleta i Nicolas Lausić	Rosita

Uz zemljište za stočna gospodarstva, država je raspodijelila parcele do 200 hektara i davala ih za poljoprivrednu uporabu do dvadeset godina. Među onima koji su se istakli kao uspješni poljoprivrednici bila su tri useljenika s omiškog područja: Jorge Babaić, Jose Jurjević, Juan Kalajžić.²⁴⁶ Procjenjuje se da su Hrvati u međuratnom periodu na Ognjenoj zemlji bili vlasnici/suvlasnici 20 gospodarstva s ukupno 140 000 ovaca.²⁴⁷ Zbog okrutnog postupanja vlasti prema Indijancima, bilo je sve manje sukoba s useljenicima. Međutim, i Mimičani su imali problema s Indijancima koji su ih pljačkali i krali im stoku. Sukob je okončan tako što je Jure Mimica oteo i oženio poglavičinu kćer te je od tada zavladao mir na Ognjenoj zemlji između useljenika i domorodaca.²⁴⁸

Estanciu braće Mimica, zvanu *Dalmacia*, formiralo je 1916. godine petero braće, među kojima je spomenuti Marijan Mimica koji je godinama živio pod šatorom tražeći zlato. Zemlju su kupili od Sviniščanina Brzovića koji je odustao od nje jer je smatrao da nije pogodna za

²⁴⁶ Martinic Beros, Mateo, *La tierra de los fuegos: historia, geografía, sociedad, economía*, Artegraf, Punta Arenas: 1982. 126-127. str.

²⁴⁷ Derado, Klement, Čizmić, Ivan, *Iseljenici otoka Braća, Brački zbornik, Sv. 13.*, SIZ za kulturu općine Brač, Zagreb: 1982. 122. str.

²⁴⁸ *Punta*, god. II., br. 4, travanj 1968., 4. str.

stočarstvo. Petero braće je uspjelo prilagoditi zemlju za uzgoj ovaca i od tada počinje njihovo širenje koje je nastalo zahvaljujući upornom radu u vrlo teškim klimatskim uvjetima. Oni se smatraju jednim od prvih značajnijih stočara koji su svoju farmu vodili na organiziran način.²⁴⁹ Krajem dvadesetih godina putopisac Drago Bosiljevac je tijekom boravka u Magallanesu posjetio *estanciju* braće Mimica. Nalazila se dva sata od Porvenira u unutrašnjosti Ognjene zemlje. Kada je Bosiljevac stigao u Porvenir, vidio je da u gradu najviše ima stanovnika iz mjesta Mimice, a nakon njih Bračana. Desetak kilometara prije *estancije*, svratio je s vozačem u *casa late* (limena kuća) koja je služila kao odmaralište i gostionica. Vlasnik je bio Ante Tadić iz sela Slime koje se nalazi u omiškoj Zagori. *Estancia Dalmacia* se tada prostirala na 5000 hektara na kojem se nalazilo stado od 1000 ovaca koje su čuvali pastiri. Marijan Mimica je pričao kako dosta ovaca umre tijekom zime od hladnoće pa ih zato tada vode prema moru gdje nema snijega. Problem je kada nema dovoljno hrane pa jedna drugoj jedu vunu. Predložio je Bosiljevcu da po povratku u Split ponudi čehoslovačkom konzulu uzorak vune i da ga upita o mogućnosti izvoza vune za čehoslovačke tvornice. Mimica je rekao kako mu nije problem da netko ukrade ovcu kako bi je pojeo, već mu je dovoljno samo da ostavi runo.²⁵⁰ Marijan Mimica je kao i većina Dalmatinaca napustio ovčarstvo i sa svojom obitelji se preselio u Santiagu. Uz bolje životne uvjete koje im je pružao Santiago, ovčarstvo nakon Drugog svjetskog rata nije donosilo pristojnu zaradu od koje se moglo živjeti jer je cijena vuna na međunarodnom tržištu sve više opadala. Obrazovanje druge i treće generacije dalmatinskih useljenika je iznjedrilo mnoge značajne pojedince, od medicine, diplomacije, poduzetništva do književnosti. Zanimljivo je da je tada više ženske djece s prezimenom Mimica diplomiralo nego muške.²⁵¹

Od Bračana, najuspješniji su bili braća Vinko i Ante Kusanović. Privredno i trgovačko društvo *Jose Montes*, koje su podržavali određeni politički i upravni krugovi, htjeli su braći Kusanović oduzeti zemlju na Ognjenoj zemlji nazvanoj *Segundo Salto* koja se prostirala na tisuće četvornih kilometara. Oni su tu zemlju uredili, presušili močvare, stvorili plodno tlo za razne kulture i uz to su se bavili drvnom industrijom, stočarstvom i mljekarstvom. Brinuli su se i o higijenskim uvjetima radnika koji su većinom bili Bračani. Sagradili su škole za djecu i opskrbili ih knjigama na hrvatskom i španjolskom jeziku. Podigli su banku, osnovali parobrodarsko društvo za prijenos obilnih proizvoda njihove *estancie*. Iako su porezni i

²⁴⁹ Kramarenko y Sackel. *Colonizadores de Tierra del Fuego*, Lit. y Enc. "El Magallanes ", Punta Arenas; 1934. 53-55. str.

²⁵⁰ Bosiljevac, Drago. *Po Južnoj Americi*, Split: 1928. 185-194. str.

²⁵¹ Mimica, Miro, Mimica, Vid. *Knjiga općena*, Vjesnik, Zagreb: 1972. 184. str.

politički činovnici pokušali braći oduzeti zemlju, sud je presudio u korist Kusanovića.²⁵² Nisu se svi bavili ovčarstvom, a puno je Bračana radilo kao mornari. Uvjeti na brodovima su bili vrlo opasni zbog hladnog mora i oceana na jugu američkog kontinenta. Bili su vrlo dobri poduzetnici i posjedovali su tvornice prehrambene proizvodnje, tiskare, ljekarne, željezare, brodogradilišta, kazališta i lokale.²⁵³ Ostali su radili kao zidari, vrtlari, pravili žičane ograde, gradili puteve, proizvodili vapno za ispiranje vune i ostale poslove po dogovoru.²⁵⁴

Broj Hrvata bio je sve manji. Razlog je taj što su svi rođeni u Čileu evidentirani kao Čileanci, a ne kao stranci. Godine 1940., kada je useljavanje bilo gotovo, Hrvata je u Magallanasu oko 1500.²⁵⁵ Uz pomoć kartica emigranata Iseljeničkog komesarijata dobivamo pregled intenziteta zadnjeg razdoblja useljavanja u Čile.

Tablica 9. Useljavanje u Magallanes i Čile s otoka Brača i iz općine Omiš prema karticama Iseljeničkog komesarijata.²⁵⁶

Brač																
1923.	1924.	1925.	1926.	1927.	1928.	1929.	1930.	1931.	1932.	1933.	1934.	1935.	1936.	1937.	1938.	
14	21	19	24	4	19	12	9	0	0	0	5	8	14	0	0	
Omiš																
1923.	1924.	1925.	1926.	1927.	1928.	1929.	1930.	1931.	1932.	1933.	1934.	1935.	1936.	1937.	1938.	
0	0	1	6	18	0	7	2	0	0	0	2	5	3	0	0	

U istom razdoblju, iz Jugoslavije su u Čile uselile 2684 osobe.²⁵⁷ Prema karticama Iseljeničkog komesarijata, najviše su odlazili Bračani u Antofagastu, a zadnjih godina u središnji dio zemlje. Ove podatke ne možemo uzeti potpuno precizno jer uvijek postoje pojedinci koji izmaknu državnoj evidenciji. Tako se u novima iz 1937. godina navode dva iseljenika: A. Kusanović iz Pražnica i I. Vukasović iz Kučića koji odlaze na jug Čilea kako bi

²⁵² *Jadranski dnevnik*, god. III., br. 255., 31. listopada 1936., 9. str.

²⁵³ Derado, Klement, Čizmić, Ivan. *Iseljenici otoka Brača, Brački zbornik, Sv. 13.*, SIZ za kulturu općine Brač, Zagreb: 1982. 119.str.

²⁵⁴ Martinić Beroš, Mateo. *Hrvati u Magallanesu, na krajnjem jugu Čilea*, Književni krug, Split: 1997. 29. str.

²⁵⁵ Isto: 26. str.

²⁵⁶ HR - HDA – 1071 - Fond - *Iseljenički komesarijat 1922. – 1939.* – Kartoteka – Ladice 75., 76. i 77.

²⁵⁷ Brunnbauer, Ulf. *Globaliziranje jugoistočne Europe: iseljenici, Amerika i država od kraja 19. stoljeća*, Srednja Europa, Zagreb: 2019. 130-131. str.

se pridružili svojim obiteljima, a prema Iseljeničkom komesarijatu te godine nitko s Brača i iz Omiša nije otišao u Čile.²⁵⁸

Jugoslavenska narodna obrana bila je organizacija koju su osnovali hrvatski iseljenici u Čileu. Godine 1941., kada prekoceansko useljavanje nije postojalo, JNO – ogranak *Dalmacija* je napravila popis svih osoba iz Kraljevine Jugoslavije i njihove djece koja su tada živjela u Punta Arenasu. Prema *Popisu jugoslavenske naseobine u Punta Arenas – Čile*, glavni grad Magallanesa je imao 33 134 stanovnika, od čega su 3560 osobe bile iz Jugoslavije. Na popis su uvrštene i osobe koje nisu podrijetlom iz Jugoslavije, ali su se oženile ili udale za jugoslavenske useljenike. Uglavnom se radi o muškarcima i ženama iz Španjolske. U domovini su bile rođene 1226 osobe, od čega na Braču 950, a na području današnje općine Omiš 63. Potom je najviše rođenih iz šireg omiškog područja te s Hvara i Visa. Osim nekoliko obitelji iz drugih dijelova Jugoslavije, svi ostali su iz srednje Dalmacije. Većina brakova je sklopljena unutar iste zajednice, posebno zbog brojčane dominantnosti Bračana.

Iz Mimica je na jug Čilea iselilo ukupno 38 muškaraca. U novoj sredini 30 Mimičana su imali ukupno 63 sinova i 36 kćeri. Za osmoricu Mimičana u Magallanesu nije poznato koliko su imali djece ili ih nisu imali. Iz malog susjednog zaseoka Medići, petero ih je otišlo u Magallanes. Desetak Mimičana je također boravilo u Čileu, ali se nisu dugo zadržali te su se vratili. Sva iseljavanja odvijala su se od 1880-ih do 1920-ih, kada je mjesto imalo od 200 do 250 stanovnika s tim da je uvijek bilo pojedinaca koji su tada selili za Omiš ili Split, Mimice su tada izgubile oko četvrtinu muškog radno sposobnog stanovništva.²⁵⁹ Tijekom 1930-ih i 1940-ih djeca useljenika su radi obrazovanja, ali i boljeg zaposlenja odlazila živjeti u Santiago. Ova unutar čileanska migracija Mimičana imala je za posljedicu da je 1960-ih najviše Čileanaca s prezimenom Mimica bilo u glavnom gradu zemlje, oko 150. U Magallanasu ih je tada bilo oko 100, a dio ih je otišao na sjever zemlje i tu ih je bilo oko 30.²⁶⁰ Demografskim rastom i asimilacijom u čileansko društvo, porastao je broj stanovnika Magallanesa koji imaju hrvatsko podrijetlo. Procjenjuje se da je početkom devedesetih godina 20. stoljeća od 135 000 stanovnika Punta Arenasa, njih oko 30 000 imalo hrvatsko podrijetlo.²⁶¹ Mnogi potomci Bračana i Omišana iz Magallanesa postali su ugledne osobe koje su svojim djelovanjem

²⁵⁸ *Novo doba*, god. XX., br. 255. 3. studeni 1937., 3. str.

²⁵⁹ *Punta*, god. II., br. 1., siječanj 1968. 3-4. str..

²⁶⁰ Mimica, Miro, Mimica, Vid. *Knjiga općena*, Vjesnik, Zagreb: 1972. 182. str.

²⁶¹ Cvitan, Grozdana. *Užalo se bižat (S Hrvatima u Urugvaju, Peru, Čileu – razgovori, žurba, putopis)*, Nova knjiga Rast, Zagreb 2004. 90. str.

doprinijele razvoju čileansko-hrvatskih odnosa. Imena nekih navode se u knjizi Dane Mataića Pavičića - *Hrvati u Čileu: životopisi*.

5.3. Bračka i omiška prezimena u Magallanesu

Povjesničar Mateo Martinic Beros napravio je tablicu hrvatskih prezimena u Magallanesu. Čak 93,5% prezimena je iz Dalmacije, 62,7% s otoka Brača, a svaka deseto hrvatsko prezime na jugu Čilea je iz omiškog područja. Uvjerljivo najviše Hrvata u Magallanesu je podrijetlom je s ova dva područja.²⁶² Za mnoga je prezimena navedeno da su s Brača i iz Omiša, ali dio njih nije precizno utvrđen iz kojeg je točno mjesta što se može definirati pomoću knjiga *Iseljenici otoka Brača*, *Knjiga općena* i *Popisi jugoslavenske naseobine u Punta Arenas – Čile*.

Tablica 10. Bračka prezimena

<i>Prezime</i>	<i>Mjesto</i>
Ančić	Selca
Anibalović	Sutivan
Aničić	Sumartin
Antičević	Ložišća i Pučišća
Antonijević	Novo selo
Antunović	Postira
Arbunić	Pražnica
Babarović	Milna
Bartulović	Pražnica
Babić	Sumartin
Baković	Murvica i Nerežišća
Balić	Ložišća
Benčić	Škrip
Beović	Supetar
Beroš	Nerežišća
Bezmailović	Nerežišća i Novo selo

²⁶² Martinić Beroš, Mateo. *Hrvati u Magallanesu, na krajnjem jugu Čilea*, Književni krug, Split: 1997. 57. str.

Biskupović	Ložišća i Sutivan
Bižaca	Postira
Bodlović	Bol i Nerežišća
Boliš	Milna i Selca
Bonačić	Milna
Bonicioli	Selca
Bradašić	Ložišća
Brešković	Bol
Brković	Sutivan
Brstilo	Gornji Humac
Brtičević	Mirca, Supetar i Sutivan
Bučić	Pučišća
Bulić	Nerežišća, Donji Humac, Postira, Supetar i Sutivan
Buličić	Sutivan
Buljan	Sutivan
Buljević	Postira i Supetar
Burić	Pražnica
Butorović	Milna
Buvinić	Pražnica
Buzolić	Milna
Caglević	Supetar
Capković	Pučišća
Carević	Selca
Cvitanić	Bol i Milna
Čekalović	Ložišća i Milna
Čović	Sutivan
Čubretović	Nerežišća
Čulić	Splitska, Supetar i Škrip
Damjanović	Škrip
Dasenčić	Donji Humac i Nerežišća
Denegri	Milna

Dešković	Pučišća
Didolić	Selca
Dorić	Milna
Dragičević	Sutivan
Drpić	Pučišća
Dubravčić	Nerežišća
Dujmović	Sutivan, Supetar i Škrip
Eterović	Pučišća i Dračevica
Fabjanović	Bol i Škrip
Filipiće	Milna
Fistanić	Selca
Goić	Pražnica
Franetović	Pučišća
Franjola	Ložišća
Franulić	Nerežišća
Galetović	Pučišća
Geldun	Milna
Glasinović	Nerežišća
Glavinović	Povlja
Gospodnetić	Dol
Grubšić	Sutivan
Guić	Milna
Hranueli	Postira
Ilić	Sutivan
Ivanović	Sutivan
Ivelić	Pražnica
Ivulić	Bol
Jakasović	Pražnica
Jakovčić	Supetar
Jaković	Bol
Jakšić	Donji Humac
Jelinčić	Postira

Jerčić	Pražnica
Jeričević	Supetar
Jerko	Sutivan
Jordan	Pučišća
Jugović	Bol
Jurin	Ložišća
Jurinović	Nerežišća, Postira, Pražnica i Sutivan
Jurjević	Nerežišća
Justinić	Pražnica
Kačić	Pučišća
Katušić	Nerežišća i Pražnica
Kirigin	Mirca i Sutivan
Kličinović	Postira
Klinčić	Pražnica
Kozulić	Milna
Kovačić	Pučišća
Kraljević	Bol, Postira i Pučišća
Krstulović	Nerežišća
Kuličić	Selca i Supetar
Kuščević	Nerežišća
Kuščić	Nerežišća
Kusanović	Pražnica
Kuzmanić	Pražnica
Labetić	Milna
Lazaneo	Postira
Lokvičić	Sutivan
Lombardić	Ložišća
Lozić	Milna
Lukšić	Sutivan
Ljubetić	Sutivan
Ljubić	Bol
Marangunić	Milna

Marinković	Bol
Marinović	Milna
Marković	Sutivan
Martinić	Nerežišća, Pražnica i Pučišća
Martinović	Donji Humac i Supetar
Marušić	Bol
Mateljan	Sumartin i Povelja
Matešić	Gornji Humac
Matić	Sutivan i Bol
Matošić	Milna
Matulić	Postira
Matulović	Selca i Novo Selo
Mekjavić	Bol
Mihaić	Bol
Mihoević	Pražnica
Mikasić	Postira
Milović	Milna
Mirić	Škrip
Mladineo	Pučišća
Mladinić	Pučišća
Munitić	Povelja
Nazor	Ložišća
Nikolić	Škrip
Nižetić	Mirca
Novaković	Nerežišća, Povelja i Pučišća
Obilinović	Nerežišća
Ostojić	Donji Humac i Povelja
Ozretić	Milna
Pavičić	Nerežišća
Pavlov	Ložišća
Pavlović	Sutivan
Pešutić	Bol

Petrić	Bol
Pitalo	Bobovišća
Plastić	Pučišća
Poklepović	Milna
Politeo	Povlja
Puratić	Sumartin
Radić	Povlja
Radojković	Škrip
Rendić	Sutivan
Restović	Sutivan
Rožić	Pučišća
Sekul	Bobovišća
Sekulović	Pučišća i Pražnica
Skarneo	Milna
Stančić	Sumartin
Stipetić	Pražnica
Stipičić	Gornji Humac
Šantić	Milna i Postira
Škarić	Postira
Štambuk	Selca
Tomašić	Pučišća
Trebotić	Bobovišća
Trevižan	Bobovišća
Unković	Postira
Urbani	Milna
Ursić	Selca
Vlahović	Nerežišća, Milna, Postira, Sutivan i Škrip
Vrandečić	Pučišća
Vrsalović	Selca
Vušković	Supetar
Zanetti	Milna
Zlatar	Povlja

Tablica 11. Omiška prezimena

<i>Prezime</i>	<i>Mjesto</i>
Baleta	Omiš
Balić	Podašpilje
Bauk	Lokva
Brstilo	Svinišće
Brzović	Svinišće
Buljević	Lokva
Burić	Svinišće
Cerić	Svinišće
Čečuk	Borak
Dragošević	Smolonje
Fistanić	Pisak
Franić	Blato na Cetini
Jurjević	Svinišće
Kalajžić	Borak
Kaštelan	Zakućac
Katušić	Zvečanje
Kovačić	Čelina
Kružičević	Zvečanje
Kuvačić	Gata
Kuzmanić	Lokva
Lelas	Borak
Marušić	Svinišće
Medić	Medići
Mimica	Mimice, Podašpilje i Svinišće
Mušac	Svinišće
Pejković	Svinišće
Pupačić	Slime
Raboteg	Kučice
Radić	Lokva
Smoljanović	Blato na Cetini

Stanić	Lokva i Svinišće
Tadić	Slime
Tafra	Svinišće
Terzić	Svinišće
Vukasović	Kučiće

Hrvatska imena i prezimena su se već kod prve generacije useljenika prilagodila hispanском onomastičkom sustavu. Kako su mnoga prezimena imala od prije austrijsku i talijansku administrativnu prilagodbu, tako su onda i unesena u službene spise čileanske administracije te se u toj pravnoj normi koriste i danas. Dio useljenika je inzistirao na izvornim oblicima prezimena te su osuđivali one koji su nastavak *-ić* pisali na njemačkom načinu *-ich*. Kako su Bračani koji su se u Punta Arenasu bavili politikom bili neprijateljski orijentirani prema Austriji, tako su njihova prezimena sve više umjesto nastavka *-ich*, dobivala španjolski nastavak *-ic*. S obzirom na to da u španjolskom jeziku ne postoje grafemi *č, ć, š, ž i đ* te *h* koji se jedino piše i izgovara po španjolskoj ortoepiji, mnoga su prezimena promijenila svoj oblik. Tako je Hrzić postao *Arzic*, Žujović – *Zujovic*, a prezime Krstulović zbog malo samoglasnika postalo *Karstulovic* ²⁶³

²⁶³ Šimunović, Petar. *Hrvatska prezimena*, Golden marketing - Tehnička knjiga, Zagreb: 2006. 435-436. str.

6. Zaključak

Bračani i Omišani su zajedno s ostalim Dalmatincima i Hrvatima stvorili i obilježili povijest najjužnijeg dijela Južne Amerike. Put do juga Čilea trajao je mjesec dana što je u odnosu na putovanja do drugih američkih odredišta najduže trajalo. Morali su presjedati više puta, pogotovo u Buenos Airesu odakle je preko Falklandskih otoka brod plovio za Punta Arenas. Glavni motiv dolaska je bio traganje za zlatom, ali većina se planirala vratiti kući. Surova klima u Magallanesu i sukobi s domorodcima nisu bili poznati Dalmatincima koji su tada prvi put u životu došli na novi kontinent sa potpuno drugačijim klimatskim uvjetima. Isticali su se kao visoki i snažni radnici pa su se nakon zlatne groznice počeli baviti ovčarstvom. Uz traganje za zlatom, bavili su se građevinom i trgovinom te su tako sudjelovali u kreiranju modernog Punta Arenasa. I dalje su se Dalmatinci useljavali u Čile, ali većina ih je išla u sjeverni dio zemlje. Međutim, kako je zlatna groznica prestala, tako je i useljavanje naglo prestalo. Iduće generacije nisu se vidjele u ovčarstvu, stoga ih se dosta preselilo u Punta Arenas ili su išli dalje prema Santiagu.

Brač je kao posljedicu tadašnje ekonomske krize doživio demografski pad koji se nastavio i nakon što su prekooceanske migracije prestale. Nije bilo određene razine industrijalizacije ni brodarstva koje bi kao privlačni gospodarski faktor zadržalo svoje stanovništvo. S obzirom na to da su Bračani masovno iseljavali, pronalazak zlata u Magallanesu nije dodatno povećao intenzitet prekooceanske migracije, već je samo preusmjerio dio iseljenika koji bi ionako otišao u Novi svijet. Zlatna groznica je više utjecaja imala na emigriranje s omiškog područja jer tamošnje stanovništvo nije odlazilo u zemlje poput SAD-a jer se smatralo da se tamo teško može zaraditi. Iz općine Omiš se ističe mjesto Mimice iz kojega se iselila oko četvrtina muškog radno sposobnog stanovništva, ali demografski pad je zaustavljen zahvaljujući industrijalizaciji Omiša i razvoju pomorske trgovine u srednjoj Dalmaciji.

Pokrajina Magallanes je postala dom oko tisuću Bračana i stotine Omišana čijih je potomaka danas višestruko brojnije. Glavni grad, Punta Arenas ima značaj udio stanovništva čije je podrijetlo s Brača i Omiša. Činjenica je da nije bilo zlata, nikada Dalmatinci ne bi došli na jug Čilea koji do tada skoro pa nije imao doticaja sa europskom civilizacijom. Zato se, za razliku od svih drugih područja gdje su Hrvati iseljavali, Magallanes ističe jer su Hrvati sudjelovali u njegovom naseljavanju i stvaranju nove sredine.

7. Conclusion

People of Brač and Omiš, together with other Dalmatians and Croats, created and marked the history of the southernmost part of South America. The trip to the south of Chile took a month, which was the longest compared to the trips to other American destinations. They had to transfer several times, especially in Buenos Aires from where the ship sailed across the Falkland Islands to Punta Arenas. The main motive for coming was the search for gold, but most planned to return home. The harsh climate in Magallanes and the conflicts with the natives were not known to the Dalmatians who then came to a new continent for the first time in their lives with completely different climatic conditions. They distinguished themselves as tall and strong workers, so after the gold rush they began to engage in sheep farming. In addition to searching for gold, they were involved in construction and trade and thus participated in the creation of the modern Punta Arenas. Dalmatians continued to immigrate to Chile, but most of them went to the northern part of the country. However, as the gold rush stopped, so did the immigration. The next generations did not see themselves in sheep-breeding, so many of them moved to Punta Arenas or went on to Santiago.

As a result of the economic crisis of that time, Brač experienced a demographic decline that continued even after overseas migrations stopped. There was no certain level of industrialization or shipping that would, as an attractive economic factor, keep its population. Given that the people of Brač emigrated massively, the discovery of gold in Magallanes did not further increase the intensity of overseas migration, but only redirected some of the emigrants who would have gone to the New World anyway. The gold rush had more of an impact on emigration from the Omiš area because the population there did not go to countries like the US because it was thought that it was difficult to make money there. The village of Mimice stands out from the municipality of Omiš, from which about a quarter of the male able-bodied population emigrated, but the demographic decline was stopped thanks to the industrialization of Omiš and the development of maritime trade in central Dalmatia.

The province of Magallanes has become home to about a thousand people from Brač and hundreds of people from Omiš, whose descendants are many times more today. The capital, Punta Arenas, has a significant share of the population whose origins are from Brač and Omiš. The fact is that if there had not been any gold, Dalmatians would never have come to the south of Chile, which until then had almost no contact with European civilization. Magallanes stands

out, because unlike all other areas where Croats emigrated, Croats in Magallanes participated in its settlement and the creation of a new environment.

8. Literatura

ARHIVSKI IZVORI:

- Izvori iz Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu: Fond - Iseljenički komesarijat

Signatura: HR-HDA-1071, ladice 75, 76 i 77.

- Izvori iz državnog arhiva u Splitu – Signatura: HR - DAST - 91 Sumarni inventar - Trgovačko-obrtnička komora – Split 1841.-1944. Izradio: Vladimir Sabolić, Split: 2005.
- Izvor iz državnog arhiva u Zadru - Signatura: HR - DAZA – Vlada/namjesništvo za Dalmaciju – tajni spisi predsjedništva 1813.-1918. – Putničke poslovnice i agenti – promicanje iseljavanja.

PUBLICIRANI IZVORI:

Adresar trgovaca, obrtnika i drugih uglednih pripadnika iz Hrvatske, Dalmacije i Istre nastanjenih u Americi, Africi, Aziji i Australiji, Hrvatska obrtnička komora, Zagreb: 1902.

Bićanić, Rudolf, *Kako živi narod: život u pasivnim krajevima*, knj. II., Gospodarska sloga, Zagreb: 1936.

Bosiljevac, Drago, *Po Južnoj Americi*, Split: 1928.

Domovina, tjednik, Punta Arenas: 1913-1917.

Duje Balavac - humoristički list, Split: 1908-1912., 1921-1922.

Jadranski dnevnik - dnevni list, Split: 1934-1938.

Male Novine, tjednik, Punta Arenas: 1905-1906.

Navarro Avaria, Lautaro. Censo jeneral de población i edificación, industria, ganadería i minería del territorio de Magallanes República de Chile: levantado por acuerdo de la comisión de alcades el día 8 de setiembre de 1906, pasado y presente del territorio de Magallanes: tomo 1, El Magallanes, Punta Arenas, 1907.

Novo doba - dnevni list, Split: 1918-1941.

Novo doba - tjednik, Punta Arenas: 1910-1911.

Popis jugoslavenske naseobine u Punta Arenas - Chile: svezak I, II, III., Jugoslavenska narodna obrana, ogranak Dalmacija, Punta Arenas: 1941.

Punta – list Mimica i Medića za internu upotrebu, izlazi mjesečno – Izdaje ga Socijalistički savez Mimica – Glavni urednik Ivo Mimica Marin – Adresa uredništva: Ivo Mimica, Zagreb; Preradovićeve 36/dvor. 1967-1977., 1988-1989.

Slobodna Dalmacija – dnevni list, Split: 1969.

Tomasović, Jakov, *Omiš*, Izdanje knjižare Tomasovića u Omišu, Omiš: 1926.

LITERATURA:

Antić, Ljubomir. *Hrvati i Amerika*, Hrvatska matica iseljenika, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb: 2002.

Antić, Ljubomir. *Hrvati u Južnoj Americi do godine 1914.*, Stvarnost i Institut za migracije i narodnosti, Zagreb: 1991.

Bridges, Esteban Lucas. *El último confín de la tierra*, Emecé, Buenos Aires: 1952.

Brunnbauer, Ulf. *Globaliziranje jugoistočne Europe: iseljenici, Amerika i država od kraja 19. stoljeća*, Srednja Europa, Zagreb: 2019.

Cravetto, Enrico. *Povijest 13: Napoleon, restauracija i revolucionarna kretanja (1800. – 1848.)*, Europapress holding, Zagreb: 2008.

Cvitan, Grozdana. *Užalo se bižat (S Hrvatima u Urugvaju, Peruu, Čileu – razgovori, žurba, putopis)*, Nova knjiga Rast, Zagreb 2004.

Derado, Klement, Čizmić, Ivan. *Iseljenici otoka Brača*, Brački zbornik, Sv. 13., Zagreb: 1982.

Gelo, Jakov. *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. g.*, Globus, Zagreb: 1987.

Goldstein, Ivo. *Hrvatska povijest*, Sv. 21., Europapress holding, Zagreb: 2008.

Ivković, Frane. „Organizacija uprave u Dalmaciji za vrijeme druge austrijske vladavine 1814.-1918.“, *Arhivski vjesnik*, 34-35 (1991-1992), Zagreb: 1991.

Jonjić, Pavao – Laušić Ante (prir.). *Izvešća Iseljeničkoga komesarijata u Zagrebu 1922. – 1939.*, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb: 1998.

Karaman, Igor. *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800.-1941.)*, Naprijed, Zagreb: 1991.

Kraljević, Rudolf. *Vinogradarski slom i demografski rasap južne Hrvatske u osvit 20. stoljeća*, Književni krug, Split: 1994.

Kramarenko y Sackel. *Colonizadores de Tierra del Fuego*, Lit. y Enc. "El Magallanes", Punta Arenas; 1934.

Martinic Beros, Mateo. *Breve historia de Magallanes*, Universidad de Magallanes, Universidad de Magallanes, Punta Arenas: 2002.

Martinic Beros, Mateo. *La Tierra de los Fuegos: Historia, Geografía, Sociedad, Economía*, La Prensa Austral, Punta Arenas: 2009.

Martinic Beros, Mateo. *Punta Arenas en su primer medio siglo: 1848-1898*, Vanic Ltda, Punta Arenas: 1988.

Martinić Beroš, Mateo. *Hrvati u Magallanesu, na krajnjem jugu Čilea*, Književni krug, Split: 1997.

Mataić Pavičić, Dane. *Hrvati u Čileu: životopisi*, Pintar design, Zagreb: 1998.

Mimica, Bože. *Dalmacija u 20. stoljeću*, Vitagraf, Rijeka: 2004.

Mimica, Bože. *Omiška krajina – Poljica - Makarsko primorje: od antike do 1918. godine*, Vitagraf, Rijeka: 2003.

Mimica, Miro, Mimica, Vid. *Knjiga općena*, Vjesnik, Zagreb: 1972.

Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske: 1880-1991.: po naseljima, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb: 1998.

Nejašmić, Ivo. *Demogeografija: stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*, Školska knjiga, Zagreb: 2005.

Novak, Grga. *Prošlost Dalmacije, knjiga druga, Od Kandijskog rata do Rapalskog ugovora*, Marjan tisak, Split: 2004.

Ožanić, Stanko. *Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti*, Izdanje društva agronoma NRH, Split: 1955.

Perić, Ivo. *Dalmatinski sabor 1861-1912. (1918.)*, JAZU, Zadar: 1978.

Stanić Griša, Josip. *Na izvorima povijesti omiške, poljičke i krajiške općine 1911-1941.*, Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split: 1972.

Stanić Griša, Josip. *Radnički pokret i socijalistička revolucija na području Omiša: 1900-1950.*, Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split: 1983.

Stulli, Bernard. *Iz povijesti Dalmacije*, Književni krug, Split: 1992.

Šimunović, Petar. *Hrvatska prezimena*, Golden marketing - Tehnička knjiga, Zagreb: 2006.

Vrsalović, Dasen. *Povijest otoka Brača*, Graphis, Zagreb: 2003.

Vujić, Antun. *Enciklopedija: opća i nacionalna: u 20 knjiga: IV. knjiga: Ca – Da*, PRO LEKSIS: Večernji list, Zagreb: 2005.

Vujić, Antun. *Enciklopedija: opća i nacionalna: u 20 knjiga: XII. knjiga: Ku – Ma*, PRO LEKSIS: Večernji list, Zagreb: 2006.

Vujić, Antun. *Enciklopedija: opća i nacionalna: u 20 knjiga: XV. knjiga: Np – Pe*, PRO LEKSIS: Večernji list, Zagreb: 2007.